

'אמהות בחזית': המאבק למען 'תוצרת הארץ' והעימות בין אינטרסים מגדריים לאינטרסים לאומיים

בת-שבע מרגלית שטרן

א. מבוא

במאס 1936 פנתה מערכת דבר הפועלת, ביטאון תנועת הפועלות, בקריאה נרגשת לקוראותיה: 'העולות והעולים שהארץ היא תקוותם שואלים אותך החברה, הקונה לביתה תוצרת חוץ: למה את שוללת מאתנו עבודה במולדת?'¹ פנייה ישירה זו מאישה אחת לרעותה כוללת רבדים של שיח המעידים על מתח צרכני ומעמדי, על פערים בין עולים לוותיקים, על תפיסות העבודה וקליטת העלייה שרווחו בחברה הציונית, ועל קיומה של 'רשת נשים' בעלת מחויבות לעקרונות לאומיים.² הפנייה הישירה לאישה אף מלמדת על מעמדה של בעלת המשפחה בחברה הציונית וחושפת את דימויה.

מאמר זה מבקש לבחון סוגיות אלה באמצעות דיון במאבק לצרכנות לאומית כפי שבא לביטוי בעיקר בשנות השלושים של המאה העשרים. בעשור זה ידע היישוב תמורה משמעותית שראשיתה פריחה כלכלית ודמוגרפית, וסופה – מפח כלכלי ואבטלה. במהלכו החריפו היחסים בין פלגי החברה הציונית עד כדי הפרת מרות ומסודותיה הנבחרים. שוק העבודה תסס משביתות והפרותיהן, הערבים מחו באלימות

1 דבר הפועלת, 1.3.1936, עמוד השער. עורכת הביטאון הייתה רחל כצנלסון-שו"ר, וקרוב לוודאי שהדברים הם מפרי עטה.

2 בהשאלה מפנינה מורג-טלמון, 'רשתות נשים: ראייה חדשה של מחקרי קליטה שנעשו בישראל בראשית שנות החמישים', בתוך: מרגלית שילה, רות קרק וגליה חזן רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים 2001, עמ' 131-146.

נגד התחזקות היישוב, השביתו את המשק והחרימו סחורות יהודיות. הבריטים הגיבו בהחרפת מדיניותם כלפי המפעל הציוני, שביטוייה היה בספר הלבן מ-1939.³ המאבק לצרכנות לאומית מסמן את גבולות ההדרה וההשתייכות לחברת הלאום, מדגים את המתח בין עקרונות מגדריים לעקרונות לאומיים, חושף את דרכי הפעולה של נשים ציוניות שהיו שותפות להסכמה הלאומית וקיבלו את מרות מוסדותיה, ומאיר את תוצאותיה ומחירה.⁴

חייהן הפוליטיים של נשים ציוניות עוצבו באמצעות הפער בין העיקרון הכללי, שביסודו הרצון בקידמה ובהשתתפות במפעל הלאומי, לבין השאיפה הפרטית להגשמה נשית והחתימה למימוש אינטרסים פרטיקולריים-קבוצתיים. נשים שבחרו להשתתף במפעל הלאומי דחו את הגדרת המין כבסיס לניעות פוליטית.⁵ עליהן הוטלה האחריות להכריע בין פעולה הבאה מתוך הקולקטיב או מחוץ לו, קרי קבוצת אינטרסים נשית. מתח זה בולט לאור העובדה שמהפכה מגדרית, בעיקר בצורתה הליברלית, הייתה מרכיב ממרכיבי המהפכה הציונית.⁶ כך ייחסו 'אזרחיות' ופעולות לפעילותן הציונית משמעות חסרת מעבר לתמורה הלאומית, וראו אותה כאבן הראשה של מהפכה אישית ומגדרית.

כדי לצקת תוכן ממשי להגדרת האזרחות נאלצו לא-אזרחים לייצר לעצמם מקום במרחב הציבורי וכך להגדירו מחדש. נשים פעלו לאזרוחן בערוצים שבהם הוכרה אחריותן ועוצמתן, ושנחשבו המשך 'טבעי' לתפקידיהן הביתיים.⁷ פעילות זו הבליטה

3 על מחלוקות בין הרביזיוניסטים לתנועת העבודה ראו, למשל, יעקב גולדשטיין ויעקב שביט, ללא פשרות: הסכם בן-גוריון ז'בוטינסקי וכשלונו, תל-אביב תשל"ט; זאב צחור, 'המאבק על הנהגת התנועה הציונית, 1929-1935', בתוך: שמואל אלמוג (עורך), תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה: קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 247-281. על השינויים הכלכליים ראו, משה ליסק, 'מבט מאוחר על החברה והמשק בארץ ישראל המנדטורית', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), עיונים בתקומת ישראל: כלכלה וחברה בימי המנדט 1918-1948 (תשס"ג), עמ' 617-626.

4 המאבק הצרכני משמש מקרה בוחן במשמעות נוספת: תפיסת ה'מזרחי' כ'אחר'. בניגוד לנשים שנחשבו בדרך כלל בעלות ברית למפעל הציוני, בשיח הצרכני הואשמו לא-אשכנזים בהפרעה למאבק. ראו, למשל, 'סקירה תמציתית על פעולות האגוד למען תוצרת הארץ סניף חיפה ינואר-יוני 1939', 'הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ)', הS53/1232.

5 Yael Yishai, 'Between the Flag and the Banner: Dilemmas in the Political Life of Israeli Women', in: Esther Fuchs (ed.), *Israeli Women Studies: A Reader*, New Jersey and London 2005, pp. 190-207

6 מרגלית שילה, 'המאבק לזכות הבחירה כאספקלריה לתפיסת האישה ביישוב (1918-1926)', מסכת, חוב' 4 (תשס"ו), עמ' 49-61; על ביקורת המגדר בארץ ראו, Uri Ram, 'Emerging Modalities of Feminist Sociology in Israel', *Israel Social Science Research*, Vol. 8, No. 2 (1993), pp. 51-76

7 Pnina Werbner, 'Political Motherhood and the Feminization of Citizenship: Women's Activism and the Transformation of the Public Sphere', in: Nira Yuval-Davis and Pnina

את מכלול תכונותיהן ה'נשיות': נאמנות וצייתנות, מוסריות ומסירות לזולת שלא על מנת לקבל שכר. לתפיסות אלה נלוו התמקדות באישה בעלת המשפחה, עזר לאישה בעיר או בכפר, ובעיקר לאם האמונה על טיפוח משפחתה ועל חינוך הדור הבא. ואמנם, באמצעות הפוליטיזציה של האמהות כגון במאבק לצרכנות לאומית, הגמישו נשים את גבולות המרחב הציבורי שממנו הודרו.⁸

החל משנות העשרים חלה עלייה בחשיבות הצריכה בארצות המתועשות ועמה התחזק מקום הנשים בחברה ונחלש מעמד העובדים.⁹ הצריכה נחשבה גורם מהותי ביצירת המעמד הבינוני ובניעות החברתית של נשים, של עובדים, ושל מהגרים מהמעמד העובד.¹⁰ לאחר מלחמת העולם הראשונה היו אלה נשי העובדים שתבעו כי העלייה ברמת החיים תהיה זכותם של הכול.¹¹ זיקה זו מדגימה את השניות ביחס לנשים בחברה. ראיית המשפחה המבוססת על רעיה ואם במשרה מלאה ואב מפרנס הנציחה חלוקת עבודה המפלה מעיקרה נשים, ולפיה ייצגה בעלת המשפחה מכלול אינטרסים שאינם רק תרבותיים אלא גם כלכליים.¹² כוח הקנייה של הנשים רק הגדיר את כוחן ואת מעמדם בזירה הציבורית ושרטט קווים חדשים להגדרת הנשיות.¹³ השינויים החברתיים האלה מסבירים אולי את העוינות כלפי 'העירוניות החדשות', צרכניות האפנה, האיפור והבידור הזול.

Werbner (eds.), *Women, Citizenship and Difference*, London, New York 1999, pp. 221-246;

Elizabeth Thompson, *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon*, New York 2000

Landon R. Y. Storrs, *Civilizing Capitalism: The National Consumers' League, Women's Activism, and Labor Standards in the New Deal Era*, Chapel Hill and London 2000 8

Susan Levine, 'Workers' Wives: Gender, Class and Consumerism in the 1920s United States', 9
Gender and History, Vol. 3, No. 1 (1991), p. 46

Lizabeth Cohen, 'Encountering Mass Culture at the Grassroots The Experience of Chicago Workers in the 1920s', in: Lawrence B. Glickman (ed.), *Consumer Society in American History: A Reader*, Ithaca and London 1999, pp. 147-169

Andrew Heinze, 'Jewish Women and the Making of an American Home', in: Jennifer Scanlon 10
(ed.), *The Gender and Consumer Culture Reader*, New York 2000, pp. 19-29

לויין, נשות עובדים, עמ' 45-64.

Barrie Thorne, 'Feminism and the Family: Two Decades of Thought', in: Barrie Thorne and 12
Marilyn Yalom (eds.), *Rethinking the Family: Some feminist Questions*, Boston 1992, pp. 3-30

Sally Alexander, 'Becoming a Woman in London in the 1920s and 1930s', *Becoming a Woman 13
and Other Essays in 19th and 20th Century Feminist History*, London 1994, pp. 203-224; Simon

Gunn, 'The Public Sphere, Modernity and Consumption: New Perspectives on the History of the English Middle Class', in: Alan Kidd and David Nicholls (eds.), *Gender, Civic Culture and Consumerism: Middle-Class Identity in Britain 1800-1940*, Manchester 1999, pp. 12-29

ראייה זו לא הייתה זרה לציונות. גם בה תפסו המשפחה והאמהות מקום מרכזי ואמביוולנטי.¹⁴ המשפחה הציונית הייתה זירת עיצובו של הציוני החדש. ההורים נתפסו כסייעני המהפכה, אך גם כמעכבי השינוי. מכיוון שאם המשפחה נתפסה כהורה המשפיע, פעלו עליה דרישות סותרות. מצד אחד תפקידה ה'טבעי' הועצם, ומצד שני הממסד הציוני ניסה לבטל את מרכזיותה. אולם בארץ, שלא כבארצות הגירה אחרות, הצרכנות לא הפכה למקדם חברתי של המהגרים, גברים או נשים.¹⁵ פעילות הנשים למען צרכנות לאומית מזכירה דפוסי פעולה שהיו נהוגים במקומות אחרים, בעיקר בזמני משבר כלכלי ולאומי. השיח הציבורי שנגול למשל מעל דפי דבר הפועלת, אז עיתון הנשים היחיד בארץ, ובכרזות ובכתבות לסוגיהן חושף לא רק את דפוסי הפעולה של הנשים, אלא גם את הנחות המוצא של השיח הצרכני. זה מדגים את הטענה שנשים זוכות באור הזרקורים שעה שהאומה הנאבקת על קיומה מחפשת בעלי ברית.¹⁶ בתנאים ששררו ביישוב בשנות השלושים והארבעים, העמסת העול הצרכני-לאומי על עקרת הבית קוראת לדיון בדבר הקשר בין מגדר ולאום.

ב. הצרכנית: שותפה או יריבה מעמדית? מרכיבי השיח

המאבק הצרכני ביישוב נערך במקביל למאבקים ציבוריים אחרים, כגון המאבק ל'עבודה עברית' והמאבק להשלטת השפה, והשתלב בהם.¹⁷ המאבק לעבודה עברית תפס תאוצה בתקופת השפע של שנות השלושים, כשהמשק העברי הציע מקורות תעסוקה גם ללא-יהודים בעיקר בחקלאות, והתעצם בשפל הכלכלי שאחריה. הדמיון במאבקים לסוגיהם ניכר במרכיבי השיח, ובהם הייתה פנייה לרגש האחווה הלאומית של נמעניו: 'השמוש בתוצרת הארץ הוא אחת החובות הלאומיות היסודיות' הוכרז

14 למשל, שחלב סטולר-ליס, 'כך אגדל תינוק ציוני: הבניית התינוק והאם הארץ-ישראלים באמצעות ספרי הדרכה להורים', עיונים בתקומת ישראל, כרך 13 (2003), עמ' 268-293; על תפיסת האישה והמשפחה במחנה הפועלי ראו, דבורה ברנשטיין, 'בין האשה האדם ובין אשת הבית: אשה ומשפחה בציבור הפועלים היהודי העירוני בתקופת הישוב', בתוך: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל-אביב 1993, עמ' 83-103.

15 למשל, Andrew Heinze, 'From Scarcity to Abundance: The Immigrant as a Consumer', בתוך: גליקמן, חברה צרכנית, עמ' 190-206.

16 Anglika Schaser, 'Women in a Nation of Men: The Politics of the League of German Women's Associations (BDF) in Imperial Germany, 1894-1914' (trans. Pamela Selwyn), in: I. Bloom, K. Hagemann and C. Hall (eds.), *Gendered Nations: Nationalism and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, Oxford and New York 2000, p. 249

17 אניטה שפירא, המאבק הנכונ: עבודה עברית 1929-1939, תל-אביב תשל"ז, עמ' 229-233; תום שגב, ימי הכלניות: ארץ ישראל בתקופת המנדט, ירושלים 1999, עמ' 317; מרגלית שילה, 'מלחמת השפות כ"תנועה עממית"', קתדרה, חוב' 74 (טבת תשנ"ה), עמ' 87-119.

בהחלטות הקונגרס הציוני הי"ט שהתקיים ב-1935. בישיבת מועצת הסתדרות העובדים ב-1936 נשמעו גם אימים על מפירי 'החובה הלאומית': 'עלינו לאחוז בעניין החובה של התוצרת העברית באמצעים יוצאים מגדר הרגיל. בכל מקום יש להקים ועדות מיוחדות ותהיה בקורת ויהיה משפט'.¹⁸ תעמולה, מחאה ציבורית, הפגנות מאורגנות, שימוש באמצעי כפייה, אלימות וסנקציות לא היו נדירים. במאבקים לקחו חלק גורמים 'עממיים' כמו הפועלים וציבור 'עקרות הבית', לצד גורמי ממסד כנציגי הסתדרות העובדים, ההנהלה הציונית והמעמד הבינוני.¹⁹ אולם בניגוד למאבק על עבודה עברית שבו היו הנשים גורם שולי, במאבק על הצרכנות הלאומית היה מקומן מרכזי. מקום זה נשמר לנשים בתוקף תפקידיהן המסורתיים: רעייה הדואגת לשלום משפחתה ואם המחנכת את הדור הציוני הבא. כך ייחדו המאבק לצרכנות לאומית, ובמידה דומה גם המאבק להנחלת העברית, את מעמדן של הנשים בחברת הלאום.²⁰

בשיח הצרכני בא לביטוי כפל ההתייחסות לבעלת המשפחה: הצרכנית הייתה ישות רציונלית ואי רציונלית; משתפת פעולה רצויה לממסד ובוגדת כאחת. השניות ביחס לאישה הבלוטה את כוחה כצרכנית מחד גיסא, אך ערערה את האמון בה מאידך גיסא. בעלות המשפחה היו נמענותיה הישירות של התעמולה הצרכנית, ובאמצעות ילדיהן, גם העקיפות: 'יעקב, שלמה ופנינה, מסובים אל השולחן, אמא את הכל הכינה. הם אוכלים מן המוכן. שבו אכלו את החמאה [...] אמא: זו חמאה זרה... הגידו לאמא קני לנו תמיד תוצרת של משק עברי [...]'. ובמדור 'קוראים כותבים' הסביר ילד לחבריו את חובת אי הציות לאם המפירה את צו הצריכה הלאומית: 'פעם אמרה האם אל הילד: לך אל החנות וקנה לי דגים מיפן! אמר הילד: אינני רוצה, כי אם אקנה גבינה מ"תנובה", כי אני לא ילד יפני'. מוסר ההשכל ברור: הפרת המשמעת הצרכנית חמורה, והציות לה עולה על חובת הציות לאם. 'אמרה האם: הבא את שניהם יחדיו: "לא, רק "תנובה"'

18 דברי שמעון קושניר בפרוטוקול מועצת הסתדרות ה"ג", 9-12.2.1936, ארכיון העבודה (להלן: אה"ע), עמ' 36; החלטות, הקונגרס הציוני הי"ט, ירושלים תרצ"ז, עמ' 18. המונח 'תוצרת הארץ' כיוון אך ורק לתוצרת המשק העברי ולא לכל תוצרת שיצרו יהודים ולא יהודים בארץ ישראל. ראו, נחום גרוס, הקדמה לספרו של מאיר לבני, המאבק שנשכח: אגוד למען תוצרת הארץ, המחלקה החקלאית 1936-1949, [חמ"ד] 1990 (להלן: לבני, המאבק שנשכח), עמ' א.

19 פרומקין בפרוטוקול הוועד הפועל של הסתדרות, 9.9.1936, אה"ע; בן-גוריון בפרוטוקול הוועד הפועל של הסתדרות, 15.10.1936, שם; אפטר בפרוטוקול הוועד הפועל של הסתדרות, 24.12.1936, שם; קושניר בפרוטוקול מועצת הסתדרות ה"ג", שם.

20 רחל אלבוים דרור, 'האשה הציונית האידאלית', בתוך: יעל עצמון (עורכת), התשמע קוליי ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית, ירושלים 2001, עמ' 95-115; יעקב רבינוביץ', 'על השרות והסגנות', האשה, חוב' א, שנה ב, תרפ"ז, עמ' 8-10.

[באדיבות ארכיון העבודה, מכון לבון]

אקנה!" עמד הילד במריו.²¹ מסרים אלה, שקיבלו תוקף במלל ובאיור, מאירים את מרכזיותה של האם בשיח הצרכני.²²

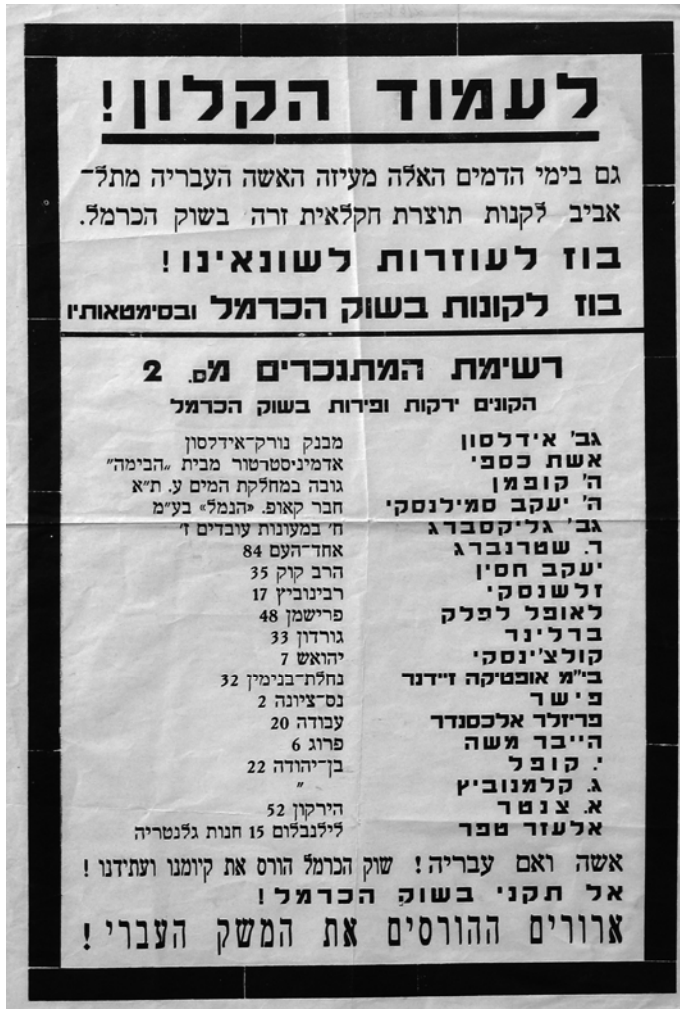
כרוזים שונים פנו אל כלל הצרכנים, גברים ואף ילדים, אולם במוקד השיח עמדה לרוב הצרכנית בעלת המשפחה: '[...] גם בימי הדמים האלה מעיזה האשה העבריה מתל-אביב לקנות תוצרת חקלאית זרה בשוק הכרמל. בוז לעוזרות לשונאינו! בוז לקונות בשוק הכרמל ובסמטאותיו'. בכרזה צוינו שמותיהם של 19 קונים, מרביתם גברים. למרות זאת פנתה הכרזה לצרכנית.²³ בשנים החותמות את שנות השלושים הפך השיח הצרכני נוקשה ותקיף. אולם יותר מששיקף יכולת לעצב את המציאות הצרכנית, העיד השיח על האווירה ששררה בציבור הציוני. מונחים שאולים מזירת הקרב לא היו נדירים: 'השימוש בתוצרת הארץ הוא הדרך להגנה עצמית מבחינה פוליטית וכלכלית', קרא אחד הכרוזים.²⁴ הצרכנית וחברותיה נחשבו 'לוחמות' ב'חזית ההגנה' על תוצרת הארץ, ומפירי 'צו הצרכנות' – בוגדים הראויים לקלון.

21 'נאכל מתוצרת משקינו!', דבר לילדים, 4.6.1936, עמ' 16; בנימין, 'תוצרת תנובה', שם, 22.4.1937, עמ' 15.

22 למשל, אריה נבון, 'אורי כדורי ונעלי תוצרת הארץ', דבר לילדים, 24.3.1938, עמ' 16.

23 אה"ע, אוסף כרזות האגוד למען תוצרת הארץ.

24 דברים בכינוס השלישי של ארגון אמהות עובדות, דבר הפועלת, 30.6.1938, עמ' 101. או הניסוח 'תוצרת של רוצחים', של מאיר יערי בביקורתו על פרסום באחד העיתונים. פרוטוקול הוועד הפועל של הסתדרות, 15.10.1936, אה"ע, עמ' 40; אה"ע, אוסף כרזות האגוד למען תוצרת הארץ.

[באדיבות ארכיון העבודה, מכון לבון]

ג. מי הייתה הצרכנית ה'טיפוסית'?

הצרכנית הייתה בעלת משפחה ולה בעל מפרנס וילדים, היא התגוררה ביישובים בעלי אופי עירוני, ולרשותה עמד תקציב קניות, גם אם מוגבל. הצרכנית נחשבה אוהדת הרעיונות הציוניים.²⁵ ככזו הוטלה עליה החובה לגלות ערנות לנושאים בעלי רגישות

25 נשים הוצגו כצרכניות של מוצרי מותרות. ראו קטלוג התערוכה תוצרת הארץ 1923–1948, מוזיאון ישראל תשנ"ז, עמ' 15, 22. על שיתוף פעולה עם הממסד ראו, דבר הפועלת, 25.10.1936; מאשה

לאומית. כך הייתה בעלת הבית לא צרכנית פסיבית נטולת השפעה, אלא ספקית עבודה, גורם פעיל בעולם התעסוקה.

בתוקף מעמדה כצרכנית הוצבה האישה בעמדת כוח: 'האם, החברה, היא המכריעה בשאלה הקשה והנוקבת – שאלת התוצרת העברית. אתן המכשילות, אתן גם יכולות לשנות את פני הדברים. אתן בחשבונותיכן היומיומיים עלולות להעמיד חיץ בין העיר והכפר [...] בידכן להציל את המשפחה ואת הישוב כולו מפרוד'.²⁶ שפת הנימוקים הבליטה את כוחה של בעלת המשפחה: 'בידיך האשה העברית נתון הדבר', ומרכיביהם היו לאומיים ומעמדיים: 'תבססי קיום הוגן לעובדים עבריים'.²⁷ ביטויי העצמה אלה היו נפוצים בכרוזים שהפיצו ארגוני הנשים ובכרוזים שהפיץ המרכז לתוצרת הארץ גם יחד. לשון הכרוזים הייתה אחידה: פנייה לעקרת הבית 'ולכל אשה עבריה', בציון הוראת השעה: המוצרים המומלצים והמורשים לרכישה.

כרוזים פנו 'לאם ולעקרת הבית' בנימוק: 'את האחראית לכריאות בני ביתך'. לאם הובהר 'כי הרדיפה אחרי הזול והשמוש בירקות ופירות נגועים', משמע נקנו ללא תו התקן של האיגוד לתוצרת הארץ, 'עולים ביוקר [...] בהם סכנה של מחלות מדבקות קשות...'.²⁸ כרוזים אלה ודומיהם כיוונו אל הצרכנית הנבונה והרציונלית, משתפת הפעולה עם הממסד. כשהפנייה ה'רציונלית' לא הועילה, נקטו הכרוזים שפת איומים. למשל כרוז שהזהיר קונים, גברים ונשים, מפני רוכלי שוק הכרמל: 'אשה וצרכן עברי זכרו והשמרו! באם בכל זאת תבגדו ותקנו בשוק הכרמל וסביבתו – ידנו תשיג אתכם'.²⁹

הצרכנית סימנה את גבולות הלכידות החברתית. הפנייה אליה הניחה קיומה של ברית לכאורה בין קבוצות שונות בחברת הלאום. 'ברית' זו טשטשה קיומם של הבדלים חברתיים, כלכליים ותרבותיים בין גברים לנשים, בין עולים לוותיקים, בין עובדים למובטלים. עקרת הבית החיה חיי נוחות, השייכת לשכבה המבוססת ביישוב, תוארה כאישה קלת דעת המתפתה בנקל לקסמי התוצרת הזרה. היא הייתה נציגת המעמד

אלפרוביץ, 'הדאגה לתוצרת עברית', שם, 22.8.1938, עמ' 143; 'הנ"ל', 'בחנות המכולת', שם, 29.5.1938, עמ' 64. וכן פנייה לעקרת הבית לקנות שמן 'צהר', הארץ, 25.9.1936, עמ' 12; או ביצי המשקים, שם, 11.10.1936, עמ' 7.

26 דברים בארגון אמהות עובדות בחיפה, דבר הפועלת, 21.2.1938, עמ' 238; כרוז ל'אשה! אם עבריה! ... בידך הקיום של 1500 משפחות המעבדות 9000 דונם ירקות...'. אה"ע, אוסף כרוזות של האגוד לתוצרת הארץ.

27 כרוז לרכישת כלי קרמיקה מתוצרת הארץ, האגוד למען תוצרת הארץ, 20.7.1937, אצ"מ, DD568; כרוז לשתיית חלב מתוצרת הארץ: 'אליך האשה ואם עבריה...', אה"ע, אוסף כרוזות של האגוד לתוצרת הארץ.

28 כרוז לקניית פירות וירקות, ללא תאריך, אצ"מ, DD568; כרוז לרכישת ביצים, הארץ, 11.10.1936, עמ' 7.

29 כרוז מ-27.4.1939, אצ"מ, DD568.

המתאנה לעובדים ולעובדות, הלוא הם העולים חסרי האמצעים. החלטותיה הצרכניות שללו מהעובדים יכולת להתפרנס במולדת, וכך פגעה באינטרס הלאומי של קליטת עלייה וביסוס המשק העברי. על רקע המאבק ל'עבודה עברית' ולאור האבטלה המעמיקה, נלוותה לביטויים אלה כוונה שחרגה מתחומי הדיון הצרכני לבדו. השיח הצרכני חשף גם הבדלים בקרב הנשים בהתאם לשייכותן הפוליטית והארגונית. במסגרת המאמצים לשווק טקסטיל מתוצרת הארץ, ציינה נציגת ויצ"ו: 'אני פונה בקריאה לכל אשה עבריה: קני תוצרת ארצך, תוצרת ידי אחיך, וידעת כי גם חלקך בבנין [...]'.³⁰ בדברי נציגת ויצ"ו ניכרת החלוקה הבורגנית המקובלת בין גברים עובדים ומפרנסים לבין נשים בעלות משפחה, הפועלות בזירה נשית מסורתית. בעלת המשפחה 'העבריייה' השתתפה במפעל הציוני באמצעות צרכנות נבונה, הווה אומר, לאומית. לעומתה, אוליה קוזניצי, נציגת ארגון אמהות עובדות השייך לתנועת הפועלות הסתדרותית, נימקה את המאבק הצרכני כך:

תעשיית הטקסטיל היא אחד מענפי התעשייה המעסיק אלפי פועלות. והנה מצד אחד מוכנה תעשייה זו לקלוט הרבה פועלות נוספות, ומצד שני נאלצות אלפי נשים לדפוק על דלתות לשכת העבודה ולהזקק למשען. מה סיבת הדבר? הישוב העברי קונה מידי שנה בחו"ל מצרכי טקסטיל והלבשה [...] ע"י כך נגזל מהפועל ומהפועלת העברים כמליון ימי עבודה בשנה [...] בציבור העברי וביחוד בצבור הנשים תלוי הדבר שכל אלה יהיו עסוקים בעבודה פוריה.³¹

נציגת ארגון אמהות עובדות הדגישה את האינטרסים המעמדיים-מגדריים של הצרכנות הלאומית, בהציגה את האישה לא רק בתפקידיה המסורתיים כאשת משפחה וצרכנית, אלא גם כעובדת. כך הועצמה האישה העבריייה בכפל תפקידיה, כיוצרת וכצרכנית. דברים אלה תומכים בהנחה ששיח ציבורי קשור למוסדות המכוונים אותו בהתאם לצרכיהם.³² אף שיח הצרכנות הנדון כאן לא נוצר בחלל ריק ולא היה מנותק ממטרותיהם של המוסדות הציוניים ומצרכי השעה גם יחד.

30 המרכז למען תוצרת הארץ, עלון להלבשה מס' 4, אפריל 1940, אצ"מ, J113/7566.

31 שם [הדגשות במקור].

32 Jackson Lears, 'The Concept of Cultural Hegemony: Problems and Possibilities', *American Historical Review*, Vol. 90 (June 1985), pp. 567-593; Karen Elizabeth Altman, *Modernity, Gender and Consumption: Public Discourses on Woman and the Home*, Ph.D. dissertation, University of Iowa 1987, p. 9

ד. המרכז לתוצרת הארץ: נסיבות הקמתו ודרכי פעולתו

המאבק לצרכנות לאומית פעל כ'מכס מגן' וולונטרי על הייצור הארצישראלי. תכליתו הייתה להגן על תוצרת היישוב, בעיקר של התעשייה הצעירה, ובכך לתקן את מדיניות ממשלת המנדט כפי שפירשו זאת היצרנים הציוניים.³³ אף שמדיניות הממשלה הגנה על התעשייה העברית היו ענפים שנפגעו מהתחרות עם יבוא סחורות ועובדים מאירופה ומהארצות השכנות, בעיקר מסוריה.³⁴ תחרות כזו עם סחורה ערבית זולה ונגישה הגבירה את הצורך בפיקוח על הצריכה במגזר העברי. אחד מאלה היה ענף הטקסטיל; חברת לודג'יה, למשל, ציינה כי לפני החרם הערבי מכרה לסוריה סחורות בהיקף של ארבעים אחוז מתוצרתה. ענף אחר היה החקלאות.³⁵

למשק העברי היו מתחרים גם ממקורות נוספים. ב-1933 נחתם הסכם כלכלי, הסכם ה'העברה' (טרנספר), בין נציגי הסוכנות היהודית, נציגי ציוני גרמניה וגורמים נוספים, לבין ממשלת גרמניה. ההסכם, שקיבל תאוצה בקונגרס הציוני הי"ט ב-1935, עסק בהעברת מוצרים גרמניים לארץ ישראל תמורת כסף יהודי בגרמניה.³⁶ מפעל ה'העברה', ששיאו היה בשנים 1936-1937, עורר מחלוקת עזה ביישוב. אליה נוספו תלונות ומחאות יצרנים על התחרות שהוסיפו המוצרים הגרמניים לשוק המקומי. בשלהי העשור נוספו השינויים במדיניות הבריטית, כפי שבאו לביטוי בספר הלבן שפורסם במאי 1939, וההכרה שמלחמה עולמית בפתח. הנסיבות החדשות הצריכו היערכות שונה שתביא בחשבון את צורכי הצבא הבריטי, את התגוננות היישוב, את הקיצוב האפשרי במצרכים, מניעת ספסרות ועוד.³⁷

33 מכתב א' מארכוס לא' שנקר, 24.11.1938, אצ"מ, S53/1232; שמעון קושניר בישיבת סיטונאי הביצים, 13.2.1939, שם, DD568; פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של הסתדרות, 22.8.1935, אה"ע, עמ' 5-6; דין וחשבון של מחלקת העבודה לקונגרס הציוני הכ', ירושלים תרצ"ז, עמ' 295; דין וחשבון של המחלקה למסחר ותעשייה לקונגרס הציוני הכ"א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 332.

34 הסכמי המכס המנדטוריים פטרו ממכס מוצרים מסוריה ולבנון. כך נחלשה הגנת המכס על סחורה המיוצרת בארץ. נחום גרוס, לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ ישראל בעת החדשה, ירושלים תש"ס, עמ' 172-188; Jacob Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1988, pp. 130-133, 138-145.

35 על התחרות בענף הטקסטיל ראו, Bat-Sheva Marglit Stern, 'Rebels of Unimportance: The 1930s Textile Strike in Tel Aviv and the Boundaries of Women's Self Reliance', *Middle Eastern Studies*, Vol. 38, No. 3 (July 2002), pp. 171-194. על לחצם של האיכרים ראו, נעמי שילוח, מרכז הולך ונעלם: החוגים האזרחיים בשנות השלושים, ירושלים תשס"ג, עמ' 360-362.

36 מכתב סינדיקט ארצישראלי לבניין בתל-אביב למרכז למען תוצרת הארץ, 20.7.1939, אצ"מ, S53/1232; יואב גלבר, מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933-1948, ירושלים 1990, עמ' 78-92; בצלאל עמיקם, נירים ראשונים: ההתיישבות בימי העלייה החמישית, ירושלים תש"ם, עמ' 172-179.

37 סקירה תמציתית על פעולות האגוד למען תוצרת הארץ סניף חיפה, ינואר-יוני 1939, אצ"מ, S53/1232.

המרכז למען תוצרת הארץ (להלן: המרכז) ניצח על המאבק לצרכנות לאומית. המרכז נוסד בפברואר 1936 והשתייך לוועד הלאומי. הוא היה הגוף המנווט וקובע המדיניות. בראשו עמד אליהו ברלין, נציג הוועד הלאומי, ולצדו כיהנו שבעה חברים נוספים: נציג הסוכנות היהודית (ד"ר פנחס רוטנשטרייך), שלושה נציגים מהתאחדות בעלי התעשייה (א"י אכטמן, ד"ר ש' אריאל וד"ר מוזס), שני נציגי הסתדרות העובדים הכללית (רמז ופרומקין) וחבר נוסף מחיפה (ד"ר סולוביצ'יק).³⁸ עם הקמתו הפך המרכז ארגון גג לאיגודים מקומיים שפעלו קודם לכן, בעיקר בתל-אביב ובחיפה. הסניפים המקומיים, הם האיגודים למען תוצרת הארץ, פעלו בערים (תל-אביב, חיפה, ירושלים וטבריה) ובמושבות (פתח תקוה, רחובות, חדרה, גדרה, רעננה, כפר סבא ורמת גן). באחריות המרכז היה לתקצבם ולפקח על התנהלותם. באיגודים פעלו מחלקות קבועות כחקלאות, תעשייה, חצץ, אבן וסיד, שעליהם ניצחו מזכירי האיגודים.

בשנים הראשונות לפעילותו היה המרכז עתיר עובדים. 76 עובדיו נחלקו לתחומי אדמיניסטרציה (8), תעמולה (3) והרוב הגדול עסק בפיקוח (55 עובדים). לצדם הועסקו בהתנדבות מפקחות, נציגות ארגוני הנשים.³⁹ המרכז חתר בהתמדה להגדיל את מספר המפקחים שסרו למרותו, כשבין שיקולי העסקתם הייתה עובדת היותם מובטלים.⁴⁰ לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה הצטמצם המנגנון. עובדים זמניים וחלקיים פוטר, ומ-44 עובדיו הקבועים נותרו 15 בלבד. אף המשכורות הצטמצמו באופן ניכר.⁴¹ המרכז היה נטול סמכויות למעשה, ויכולת הפיקוח שלו ומשאביו הכספיים היו בלתי מספקים. הכנסותיו הגיעו מהקצבות של הסוכנות, של מוסדות כלכליים כבנק אפ"ק, של מוסדות הסתדרות העובדים הכללית כתנובה, וכמובן מסוחרים ויצרנים בעלי עניין בפעילותו. הקצבות התעשיינים היו למעלה ממחצית ההכנסות. האחרונים אף פיקחו על המחלקות המקצועיות שבסניפי המרכז. ההקצבות לא היו קבועות והושפעו ממידת שביעות הרצון של המוסד התורם מפעילות המרכז.⁴² מימון נוסף הגיע ממבצעי התרמה, משיווק ומהנפקת תוויות לסוחרים ולתעשיינים שבהסכם עם המרכז.

38 דין וחשבון המרכז למען תוצרת הארץ 1936-1937, אצ"מ, A156/181; דין וחשבון המרכז למען תוצרת הארץ והאיגודים, פברואר 1936-מאי 1937, שם. ב-1937 דרשה הסוכנות הגדלת מספר נציגיה ב'מרכז' לשלושה. ישיבת המליאה של המרכז למען תוצרת הארץ, 5.10.1937, שם, S53/1232-3.

39 דין וחשבון המרכז למען תוצרת הארץ והאיגודים פברואר 1936-מאי 1937, אצ"מ, A156/181; מכתב מקלר לשטרן, 4.6.1938, שם, S53/1232-3.

40 ב-1939 נדרשו כמאתיים מפקחים, פי ארבעה מהקיים, בשכר חודשי של חמש לא"י. מכתב המרכז למען תוצרת הארץ לסוכנות היהודית, 2.7.1939, אצ"מ, S53/1232; מכתב המרכז למען תוצרת הארץ לסוכנות היהודית, 26.7.1939, שם.

41 סקירה על פעולות המרכז למען תוצרת הארץ, אדר תש"א, אצ"מ, DD568.

42 מכתב פנחס רוטנשטרייך לאליעזר קפלן, 6.10.1937, אצ"מ, S53/1232-3; חוזר 1/37 של התאחדות בעלי התעשייה, 10.1.1937, שם, DD568. התאחדות התעשיינים בירושלים לא העבירה

ליד המרכז פעלו כמה ועדות ובהן הוועדה המרכזית לבחינת תוצרת הארץ ושיפורה. מתפקידה היה לבחון את טיב התוצרת ואת 'עבריותה'. בהתאם לתוצאות הבדיקה קיבל היצרן את 'המגן' – תו התקן של תוצרת הארץ. ועדה נוספת הייתה הוועדה לתוצרת הארץ על ידי מועצת המורים למען הקרן הקיימת לישראל. זו ניצחה על הצרכנות הלאומית בבתי הספר, הכינה תכניות לימוד וטיפחה יוזמות חינוכיות.⁴³ כן הוקמה מועצת נוער שפעלה בהתנדבות בתחום ההסברה, ובה נציגי כל הארגונים והמפלגות. נוסף על אלה פעלה מועצת נשים, עליה אעמוד בהמשך. ריבוי תפקידי המרכז והסתירה הפנימית שבהם הניעה נציגי מוסדות שונים לדרוש את התייעלותו. הפרדה בין תחומי הפעולה הסותרים ותגבור התעמולה בעיקר באמצעות תקציבים היו צעדים מתבקשים.⁴⁴ למנגנון המרכז היו מאפייני מגדר מובהקים. הגברים החזיקו במשרות בשכר במרכז ובסניפים – כולל משרות הניהול, התוויית המדיניות, ניהול המגעים עם גורמים ביישוב ומחוץ לו – שהעניקו לבעליהן יוקרה והשפעה.⁴⁵ הנשים גויסו כמתנדבות, למעט הכתבניות. עבודת החינם של הנשים בעיקר בהסברה ובפיקוח אפשרה למרכז לחלק את תקציבו כך שמרבית ההוצאות היו לסעיפי אדמיניסטרציה ופיקוח בשכר. בשנת הכספים 1936-1937 עמד שיעור הוצאות אלה על 84 אחוז מכלל ההוצאות, ורק מעט מהתקציב הוקצה לתעמולה. ב-1939-1940 היו אדמיניסטרציה ופיקוח בשכר 95.5 אחוז מההוצאות, וב-1940-1941, שנה דלת הכנסות והוצאות, 95.6 אחוז מההוצאות.⁴⁶ כך

ל'איגוד' את הכספים המובטחים. לעומתה, הסתדרות העובדים הכפילה את המענק. גם 'המרכז' לא הקפיד על התחייבויותיו הכספיות כלפי האיגודים המקומיים. דברים בישיבת המליאה של המרכז למען תוצרת הארץ, 5.10.1937, שם, S53/1232-3; הערות לדו"ח הכספי לתקופת פברואר 1936-1937, מאי 1937, שם, 32.975ג.

43 'מועצת המורים למען הקרן הקיימת' קמה בשלהי שנות העשרים במטרה להעמיק את החינוך הציוני. ל'מועצה' היו מאפייני מגדר: עם מייסדיה נמנו מנהלים של בתי ספר מרכזיים והמפקח על בתי הספר התיכוניים. ביוזמת הגנות, שראו בהצטרפותן ל'מועצה' אמצעי להעמקת פעילותן ולחזוק מעמדן הציבורי, הורחבה הפעילות גם לגני הילדים. ראו, שושנה סיטון, 'הקרן הקיימת לישראל כאמצעי לחינוך ערכי וככלי לגיבוש מסורת תרבותית בגן-הילדים העברי', דברי הקונגרס העולמי השנים עשר למדעי היהדות, חטיבה ה: החברה היהודית בת-זמננו, ירושלים תשס"א, עמ' 245-252.

44 בוועדה היו נציגי התאחדות בעלי התעשייה, הטכניון, אגודת הכימאים, 'המרכז', ובוחנים מטעם אגודת המהנדסים והאדריכלים. סקירה על פעולות המרכז למען תוצרת הארץ, אדר תש"א, אצ"מ, DD568; סקירה על הפעולות למען תוצרת הארץ 1936-1937, שם, 32/ 975ג; מכתב ה' מרגלית לאליעזר קפלן, 4.12.1938, שם, S53/1232.

45 לאחר פרסום הספר הלבן ב-1939 קמה ליד 'המרכז' המועצה להתגוננות כלכלית ובה הייתה חברה אלישבע קפלן, הממונה על ארגון אמהות עובדות. מכתב המרכז למען תוצרת הארץ לסוכנות היהודית, 19.7.1939, אצ"מ, S53/1232ה.

46 מחושב לפי דין וחשבון כספי של המרכז למען תוצרת הארץ והאגודים פברואר 1936-מאי 1937. אצ"מ, 32.975ג; סקירה על פעילות המרכז למען תוצרת הארץ, אדר תש"א, שם, DD568.

הייתה התנובה של עבודת הנשים כפולה: העסקתן לא הכבידה על תקציב המרכז, והוא הפנה את משאביו הכספיים להעסקה בשכר של גברים נוספים.

המרכז ראה עצמו בראש ובראשונה 'סוכן לאומי למשק העברי'.⁴⁷ פעילותו כוונה אל היצרן, אל הסוחר ולבסוף אל הצרכן. בקרב הצרכנים התרכזה הפעולה בעיקר בהסברה, ובתחום זה הייתה עבודת הנשים מכרעת. בכרוז 'לאשה העבריה' שנועד לגייס את בעלות המשפחה למאבק צרכני, זו הפעם בנושא הטקסטיל מתוצרת הארץ, אותרו הנמענות על ידי תועמלני/יות האיגודים לתוצרת הארץ בביקורם הראשון בביתן:

התפתחות כל הארץ תלויה במדת מסירותן של הנשים למשפחתן ולמולדתן ומלוי תפקידיהן האזרחיות [כך במקור] [...] 600 אלף לא"י מזורמים במשך השנה על מצרכי ההלבשה וההנעלה לחוץ לארץ ושוללים מהפעלים שלשה מליון ימי עבודה. היות והאשה היא הדואגת הטבעית להלבשת משפחתה נתון בידיה תקון הדברים.⁴⁸

היצרן נהנה במישורין מהעדפת התוצרת המקומית ומצמצום התחרות עם תוצרת מיובאת. הסוחר נתפס כגורם הניתן ל'גיר' אם רק יובהרו לו היתרונות הגלומים במכירת תוצרת הארץ: מלאי קל ונגיש, רווח גבוה וכיוצא בכך. ואילו השיקולים הצרכניים נלקחו בחשבון רק אם היה חשש שיגרמו לצרכן להירתע מהתוצרת המקומית, דבר שהתפרש כפגיעה באינטרס הלאומי. החופש האישי של הצרכנים בבחירת מוצרים הראויים לטעמם ולכיסם לא נחשב ראוי או רצוי ואף יוחס לו פוטנציאל הרסני: 'הצרכן הוא המולך בשוק. רצונו והקפריזים שלו קובעים את הרכב הסטוק בחנויות, והסוחר נאלץ להתאים את עבודתו לטעם הצרכן. שכן אם יהיה נאמן לתוצרת הארץ, יעבור הצרכן, המחפש תוצרת חוץ דווקא לשכנו, ונמצא שהישר והנאמן יפסיד והרשע יזכה [...]'.⁴⁹ כך תוארו הצרכנים על ידי הפעילים למען תוצרת הארץ כחוליה החלשה באחווה הכלכלית הציונית. אווירה חשדנית זו טופחה על ידי אינטרסים כלכליים של מוסדות ושל גורמים פרטיים ביישוב. היא הולידה יריבויות בין המוסדות הכלכליים לבין עצמם, ובין נציגיהם לציבור הצרכנים והסוחרים.⁵⁰

המרכז פעל להחתמת סוחרים על הסכמי סחר 'עברי', ובהם התחייבו לא לסחור ביבוא המתחרה בתוצרת הארץ. מפקחים מיוחדים מעובדי האיגודים לתוצרת הארץ, מתנדבות ארגוני הנשים ונציגי תנועת הנוער, ביקרו לעתים תכופות בחנויות ופיקחו על

47 דין וחשבון המרכז למען תוצרת הארץ והאיגודים פברואר 1936-מאי 1937, אצ"מ, A156/181.

48 אצ"מ, DD568.

49 הדגשה של כותבת המאמר, ד' וולחונסקי, 'הצרכן', אצ"מ, DD568.

50 כדי למנוע מהצרכן חופש פעולה הציע עורך דין ירושלמי הצעה סהרורית, שקראה להוצאת הכסף מהמחזור ולהכנסת תפקאות תשלום לשימושם הבלעדי של יהודים. בן-ציון בן-אהרון מירושלים, 8.5.1939, אצ"מ, S53/1232.

קיום ההסכמים. הסוחרים קיבלו בתמורה את תו 'המגן' מטעם האיגוד. בתל-אביב לבדה חתמו 140 חנויות ירקות ופירות מתוך 225 על הסכמים למכירת תוצרת עברית. בשוק הכרמל ובשכונות הגבול שבין יפו ותל-אביב, שבהן הייתה התחרות עם הרוכלים הערביים קשה, הייתה מלאכת האכיפה כמעט חסרת סיכוי. לא אחת פרצו קטטות בין מפקחים ורוכלים.⁵¹ בכל הארץ חתמו כמחצית מהסוחרים בכל הענפים על הסכמים כאלה.⁵² אף יבואני התוצרת החקלאית התבקשו לרכוש תוצרתם מסיטונאים שבהסכם בלבד. בעונות שבהן היה מחסור במוצרי המשקים העבריים, היו האיגודים מנהלים משא ומתן על כמות היבוא ומחיריו. אנשיהם תיווכו בין סוחרים ויצרני תוצרת הארץ. על היצרנים אף חלה החובה להשתמש בחומרי גלם מקומיים בלבד. ב-1936-1937 בדקו האיגודים כ-86 תעשיות. ובסך הכול נחתמו בשנה זו 3,500 הסכמים בתעשייה ובחקלאות. ב-1939 דווח כי המרכז מפקח על אלפיים בתי מסחר, שהיו מעל 85 אחוז מכלל בתי המסחר בארץ, שחתמו עמו על הסכמים.⁵³

בפעילות המרכז באו לביטוי אינטרסים סותרים, והוא זכה לקיתונות של ביקורת. לממשלת המנדט הייתה הסתייגות עקרונית משמו של הארגון, *Pro Palestine Product Committee*, מפני שהוא ייצג רק את המגזר היהודי.⁵⁴ פעילותו סתרה את מדיניותה הכלכלית של הממשלה ואת צורכיהן הכלכליים של מדינות שנציגויותיהן פעלו בארץ.⁵⁵ פעילות המרכז אף שמה לאל הסכמים קודמים שקבעה הסוכנות, כמו הסכם ה'העברה'.⁵⁶ האחרונה הסתייגה מנוהלי העבודה של המרכז והאיגודים גם יחד. נציגי הסוכנות התערבו לטובת יבואנים שהשלישו למפקחי האיגודים 'מכס' בגובה ניכר משווי סחורתם. היבואנים חששו כי אי היענות לתביעות האיגודים לתוצרת הארץ

51 דין וחשבון המרכז למען תוצרת הארץ והאיגודים פברואר 1936-מאי 1937, אצ"מ, A156/181; דו"ח למחלקה החקלאית של האגוד לתוצרת הארץ בתל-אביב, 1938(?). שם, DD568. מ-544 ורכלים בעיר, 297 היו בשוק הכרמל בלבד. שם. באחד המקרים דקר רוכל בננות משוק הכרמל את המפקחים. מכתב מקלר לשטרן, 4.6.1938, שם, S53/1232-3. על הצורך להגברת הפעולה ראו, מכתב שמעון קושניר למחלקת הכספים של הסוכנות, 7.12.1937, שם.

52 3,414 סוחרים בסך הכול. מהם 2,167 בתל אביב בלבד. ידיעות המרכז למען תוצרת הארץ, 1, 1937, עמ' 12-13.

53 דין וחשבון המרכז למען תוצרת הארץ והאיגודים פברואר 1936-מאי 1937, אצ"מ, A156/181; ידיעות המרכז למען תוצרת הארץ, 1, 1937, עמ' 4; דו"ח המחלקה למסחר ותעשייה, בתוך: דין וחשבון של הנהלת ההסתדרות הציונית והנהלת הסוכנות לקונגרס הכ"א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 232.

54 בפגישה עם היועץ הכלכלי של ממשלת המנדט ומרכז האגוד למען תוצרת הארץ, 15.2.1939, אצ"מ, S53/1232. נציגי ה'מרכז' טענו שהערבים סירבו לשתף עמם פעולה.

55 סקירה על פעילות המרכז למען תוצרת הארץ, אדר תש"א, אצ"מ, DD568; הולנד איימה שתפסיק את שיווק פרי ההדר הארצישראלי. זאת, לאחר שמכס שהוטל על סיגרים גרם לתסיסה. מכתב הופיין לקפלן, 22.6.1938, אצ"מ, S53/1232-3.

56 ישיבה של מליאת מזכירות המרכז למען תוצרת הארץ, 5.10.1937, אצ"מ, S53/1232-3; מכתב מבית חרושת 'ראן' ליצור סוללות לסוכנות, 14.11.1935, שם, A53/1650.

תגרום לעיכובים במתן הרישיונות ותגרום לקלקול סחורתם. נציגי הסוכנות הזהירו שיש להפסיק לפעול 'בשיטות אלה של קבלת תשלום מאימפורטרים ובשכר זה לא לצאת נגד תוצרת חוץ. אנו בתור הסוכנות היהודית לא נוכל לסבול מעשים כאלה ויש לבערם מבעוד זמן'.⁵⁷ מהמאבק לצרכנות לאומית נפגעו גם גורמים פרטיים, עד כדי חשש שתעשיינים יהודים ברחבי העולם ימשכו את תרומותיהם ממפעלים יהודים; זאת לנוכח חבלות חוזרות ונשנות במוצריהם המוצגים בחנויות בארץ.⁵⁸ נגד המרכז התקוממו גם גורמים כלכליים מקומיים, שרצו להיות שותפים לפעילותו אך לא הסתייע בידם.⁵⁹

המחלקה החקלאית של האיגוד לתוצרת הארץ בתל-אביב, בראשותו של שמעון קושניר מאנשי העלייה השנייה וממקימי מושב כפר יחזקאל, הייתה אחד הגופים השנויים במחלוקת. במחלקה היו כמה ועדות (ועדת הצרכן, הוועדה לירק ופרי, ועדה להסדרת מכסות החלב), והיא הייתה אוטונומית בפעולותיה ובתקציביה. על פעילותה השאפתנית ניצחו חמישה חברים, ואף לא חברה אחת. החברים מונו על ידי ארגוניהם, תנובה, עיריית תל-אביב, האיגוד לתוצרת הארץ, התאחדות האיכרים וחברת 'ביצור'. במחלקה היו 11 עובדים בשכר, מהם תשעה מפקחים. לצדם עמד הכן צבא מתנדבות – 250 נשים מארגוני נשים שהשתייכו ליישוב 'המאורגן', מי שקיבלו את מרות המוסדות הציוניים הנבחרים: 160 מארגון אמהות עובדות, 60 מויצ"ו ו-30 מהסדרות נשים עבריות. לימנין עמדו סייענים בעלי רצון טוב מקרב הנוער.⁶⁰

התנהלותה התוקפנית של המחלקה כלפי סוחרים שלא חתמו עמה על הסכמים, כלפי מי שחתמו והפרו אותם, כולל ביקורת על אופי ההסכמים שנקבעו עם סוחרים התוצרת החקלאית ועם היבואנים, היו לצנינים בעיני גורמים ביישוב.⁶¹ חברי המחלקה הואשמו בשחיתות, בקבלת טובות הנאה מסיטונאים, בתשלום משכורות גבוהות לחבריה ועוד. טענות אלה הגיעו עד לבית המשפט, אך הוכחו על ידי הנוגעים בדבר. מקצת המבקרים לא שללו עקרונית את עצם הפיקוח על סחורות, אך בכל זאת הם דחו את אופן הביצוע או במילים אחרות – את הכוח שצברה המחלקה החקלאית. מחאת המתנגדים נסבה על העדר נהלים ברורים ו'שקופים', על הטיה לטובת בעלי אינטרסים, וכן על הדרת המתלוננים מקבלת ההחלטות. זאת אף זאת, כפיית הסכמי הגנה על

57 מכתב רוטנשטרייך לקפלן, 24.11.1937, אצ"מ, S53/1232-3.

58 כגון, משפחת מקס פקטור, בעלי חברת התמרוקים. מכתב בראון לגולדה מאירסון, 13.1.1947, אצ"מ, S53/12321.

59 מכתב יושב ראש התאחדות בעלי המלאכה לסוכנות, 30.12.1937, אצ"מ, S53/1232-3.

60 מכתב ש' מקלר לדוד שטרן בסוכנות, 4.6.1938, אצ"מ, S53/1232-3. על המחלקה החקלאית ראו, לבני, המאבק שנשכח.

61 ב-1938 הואשמה המחלקה בפרובוקציה שגרמה לתקריות אלימות בין וכלים ומפקחים בירושלים ובשוק הכרמל. מכתב דוד שטרן לאברהם האפט, 3.7.1938, אצ"מ, S53/1232-3; מכתב שמעון קושניר לדוד שטרן, יולי 1938, שם; מכתב דוד שטרן למחלקה החקלאית, 7.6.1938, שם.

יבואנים הביאה בסיכומו של דבר לייקור הסחורה לצרכן.⁶² ישראל רוקח, ראש העיר תל-אביב, נתן לכך ביטוי נוקב. במכתבו לאלהו ברלין טען: 'ישנה התמרמרות רבה בין כל חוגי הסוחרים – הקמעוניים והסיטונאים – בקשר עם צורת פעולתה של המחלקה החקלאית'.⁶³ ראש העיר הזהיר:

עירית תל אביב לא תוכל להסכים בשום אופן שמחירי התוצרת העברית, גם של התוצרת הבאה מסוריה או ממקומות אחרים, יקבעו ע"י פקיד אחד שהוא אנב יחד עם זה בא כח הצד המעונין – היצרנים. העיריה מביטה על עצמה כעל ביאת כחם של הצרכנים, ודעתי היא שאין קביעת המחירים מטעם המחלקה יכולה להמסר לשרירות לבו של איש אחד או גם של אנשים אחדים המציגים רק את הצד המעונין.⁶⁴

רוקח דרש שהמחלקה החקלאית תעמוד תחת פיקוח העירייה וכך תהיה כפופה לפיקוח ציבורי.

פיקוח על יבוא סחורות היה אם כן אחד האמצעים לחיזוק הצרכנות הלאומית.⁶⁵ סוגיית היבוא גילמה בתוכה בעיות שנגעו לרמת התפתחותו של המשק היהודי וליכולתו לספק את צורכי הכלכלה היישובית. מומחי תעשייה הגיעו למסקנה כי טרם בשלה התפתחותו התעשייתית של היישוב, ולכן הוא יוסיף לייבא כמחצית משיעור הצריכה שלו. למרות זאת תוצרת מזון, הלבשה, חומרי בניין, עץ ועוד שיובאו לארץ ללא מכסי מגן, ולהן מקבילות שיוצרו בארץ, אותרו כמיותרים ביבוא. מסקנות אלה קיבלו ביטוי מעשי במדיניות הכלכלית.⁶⁶ מקור לא אכזב לסכסוכים הייתה הסחורה המיובאת מסוריה, שייצאה לארץ מצרכי מזון כאטריות, מיני מתיקה, קמח, ביצים ועוד, ומוצרי הלבשה כנעליים וטקסטיל. במסגרת הסכמי ה'העברה' הגיעו לארץ מיכון וחומרי גלם

62 דוד שטרן טען שהסכמי המחלקה החקלאית עם הסיטונאים היו לא יותר מאשר מתן 'בקשיש'. מכתב האפט לשטרן, 30.6.1938, אצ"מ, S53/1232-3; מכתב האפט לבית המשפט השלום העברי בתל-אביב, 14.6.1937, שם, DD568; מכתב שמעון קושניר למחלקת הכספים של הסוכנות, 7.12.1937, שם, S53/1232-3.

63 מכתב ישראל רוקח לאלהו ברלין, 2.7.1939, אצ"מ, S53/1232.

64 שם.

65 סקירה תמציתית על פעילות האגוד למען תוצרת הארץ סניף חיפה ינואר-יוני 1939, אצ"מ, S53/1232.

66 בצד גידול הדרגתי של הייצור המקומי הצטמצם היבוא, כגון אטריות, בסקוויטים, שוקולד, סיגריות. מלט, רהיטי פלדה, אמבטיות, מסמרים, חוטי בידוד, רהיטי עץ. פרטי לבוש כגון נעליים, גרביים, דברי דפוס, או צעצועים. דו"ח על סחורות יבוא [ללא תאריך], אצ"מ, A156/181. בתחום ההלבשה: גרביים; במזון הצטמצם יבוא ירקות; בבניין פחת יבוא חלקי צנרת, מוצרי אלומיניום ועוד. מכתב דוד הורוביץ לאליעזר קפלן, 16.7.1939, שם, S53/1232. על הקשיים בהגדלת הייצור המקומי ראו, דוד הורוביץ, תזכיר בשאלת תוצרת הארץ, 18.12.1938, שם; סקירה על פעולות האגוד בחיפה פברואר-יוני 1939, שם, S53/1232-3.

לבניין ולתעשייה מגרמניה ומאוחר יותר מצ'כוסלובקיה. אף שביבוא האירופי היו משולבים גורמים בכירים מהאיגודים לתוצרת הארץ, הם לא נרתעו מהניסיון לכפות עליהם את עקרונות הצרכנות הלאומית או למצער לנהל נגדם תעמולה.⁶⁷

ב-1937 האיצו האירועים הפוליטיים והביטחוניים את ההצעה להקים מחלקה מיוחדת במרכז לתוצרת הארץ לפיקוח על היבוא. הקמתה הייתה צעד הצהרתי, וכנזה עשוי היה לעורר התנגדות פוליטית וכלכלית. הקמת ועדה תחתיה נחשבה פשרה ארגונית הולמת. בניגוד למחלקה המוצעת, לוועדה לא היו סמכויות ביצוע והיא נתפסה כמייצגת האינטרסים של התעשיינים.⁶⁸ ואמנם, בראשית דרכה לא הצליחה הוועדה למלא את תפקידה; בין השאר בשל התנגדות המוסדות הציוניים. העדר רשות אחידה בעלת סמכות להענקת רישיונות יבוא הייתה גם היא גורם מעכב. רק ב-1939, לנוכח איומי המלחמה המתקרבת, הסכימו מרבית הגורמים הכלכליים ביישוב, ובהם ההסתדרות, הסוכנות, נציגי התעשיינים, הסוחרים והמערכת הבנקאית, להסדיר את היבוא. השינוי שגרם הזמן ניכר בדברי טולקובסקי, נציג מגדלי ההדרים: 'בשם המרכז לפרי הדר לא אוכל להביע דעה בענין הקונטרול, בתור יהודי וציוני דעתי חיובית!⁶⁹ עבודת הוועדה, שפסקה ב-1938 בשל מותו של ראש הוועדה, ד"ר פנחס רוטנשטרייך, חודשה. הוטל עליה להכין תכנית להגדלת הייצור והיצוא. אחד הצעדים המוצעים היה הפעלת לחץ מצד בנק אפ"ק על יבואנים סרבנים.⁷⁰ תוך כדי כך התחוור כי בניגוד לגורמים פרטיים ביישוב מוסדות המאורגנים בהסתדרות היו נגישים יחסית למרות הצריכה הלאומית.

ה. 'ברית נאמני תוצרת הארץ'

הגוף שהיה אמור לאכוף את הפעולות המצוינות לעיל היה 'ברית נאמני תוצרת הארץ'. פרסום הספר הלבן ב-1939, האירועים הפוליטיים שבאו בעקבותיו, כולל החשש הגובר ממלחמה, האיצו את הקמתה. הוועד הלאומי, שבחסותו פעל המרכז למען תוצרת הארץ, תמך בהקמת ברית הנאמנים. התקציב הנדרש לפעילות היה 3,238 לא"י. מסכום

67 התכתבויות התאחדות בעלי תעשייה, תעשיינים פרטיים ואחרים עם המטפלים ב'העברה' בשנים 1935-1939, אצ"מ, S53/1650, S53/1650. סוכם שסחורה מתחרה ממכר רק לערבים. סקירה על פעילות האגוד בחיפה לחודשים פברואר-יוני 1939, שם, S53/1232-3.

68 ישיבת המליאה של המרכז למען תוצרת הארץ, 5.10.1937, אצ"מ, S53/1232-3. אליעזר קפלן, גזבר הסוכנות, הבטיח תקציב מיוחד שלא הספיק למימונה. מכתב רוטנשטרייך לקפלן, 6.10.1937, שם; מכתב רוטנשטרייך לדב יוסף בסוכנות, 6.10.1937, שם; ה' מרגלית מבנק אפ"ק, פרוטוקול ישיבה עם יושב ראש התאחדות בעלי התעשייה, 19.3.1939, שם, S53/1232.

69 שם.

70 בדעה זו נציגי המרכז, שם; יבואנים שיכלו לקבל אשראי מבנקים לא יהודיים, הפכו סנקציה זו מבלתי יעילה. מרגלית, שם.

זה ציפו לקבל 1,200 לא"י כספי תרומות. עיקר העלות (2,475 לא"י) נועד לתשלום שכר ל-165 מפקחים חדשים.⁷¹

ברית הנאמנים, שייצגה את הצרכנות הלאומית במלוא תקיפותה, עוררה ביקורת קשה.⁷² הביקורת עסקה בארבעה תחומים: היבטים פוליטיים של פעילות הברית, טיב התוצרת, מחיריה ושיטות הפעולה. לדעת המבקרים לא רק שהתוצרת המיוצרת בארץ הייתה יקרה, אלא שאיכותה הייתה לקויה. בערכים הכלכליים של שלהי שנות השלושים, אדם שהשתכר 15 לא"י לחודש – משכורת נאה במושגי הזמן – יוציא 1 לא"י יותר מהרגיל לצריכת חלב, ביצים וירקות 'עבריים'. על אחת כמה וכמה התקשו בכך משפחות עובדים שהשתכרו כחמישה-שישה לא"י לחודש. זאת מבלי לחשב את יוקר החיים, שייגרם לפי דעת המבקרים, מהשינויים החדים והפתאומיים בביקושים. בקרב שכבות פחות מבוססות, שעמן נמנו מרבית השכירים והשכירות במשק היהודי, עליית המחירים עשויה לגרור ירידה בתזונה ובצריכה גם יחד.⁷³ דבר זה יפגע בצריכת מוצרים אחרים וייצורם יצמצם. תוצאה כזו עשויה להביא לפיטורי עובדים. אם השכירים ידרשו העלאת שכר, יגרום הדבר לעלייה בעלויות הייצור, דבר שיפגע בכושר התחרות של התעשייה בחוץ לארץ ובארץ.

המבקרים גם צפו שמדיניות הצריכה הלאומית תביא להחרפת היחסים עם הערבים. הם האשימו את המוסדות האחראים בהפצת הצהרות שלום כוזבות. במקום להשתמש בקשרים הכלכליים כדי להביא להסכמה בין הצדדים, תפריד הצרכנות הלאומית את האוכלוסיות ללא תקנה, טענו. זאת ועוד, הצרכנות הלאומית העלולה להיתפס כחרם על סחורות חוץ תגרום לנקיטת צעדים כלכליים נגד היהודים. בעטייה לא רק ייפגע יצוא ההדרים, אלא שהקהילה הבריטית בארץ, שכבר הגיבה בהחרמת סחורות עבריות, תעמיק את החרם. כך יצאו הסוחרים הערבים נשכרים. מעל לכול שיטות הפעולה של הברית נתפסו כבלתי דמוקרטיות, כאנטי-ליברליות, כלא-ידידותיות וכפוגעות בצנעת הפרט.⁷⁴ מגרעות אלה הועצמו עם פעולות הפיקוח הנמרצות של חבר המתנדבות במרכז לתוצרת הארץ והמסייעים בידן.

71 הצעת תקציב לפעולת ברית הנאמנים לשלושת החדשים יולי-ספטמבר [1939], אצ"מ, S53/1232.

72 חברים מהמכון לחקר הכלכלה של הסוכנות ומהמכון החקלאי ברחובות, גרסו שיוזמי 'הברית' רקחו תכנית חלקית ומוזיקה. 'Brith Neemanei Tozereth Haaretz: A Misguided Effort' [ללא ציון שם ותאריך], אצ"מ, S53/12321.

73 שם; לפי מפקד ההסתדרות השלישי, ב-1937 רק 14.2 אחוז מכלל העובדים ו-3.1 אחוזים מכלל העובדות הרוויחו שכר חודשי שבין 15-25 לא"י. מפקד העובדים השלישי, פנקס הסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ-ישראל, ינואר 1938, עמ' 47, 51; דברי מרים ביתן במועצת ההסתדרות הל"ג, 9-12.2.1936, אה"ע, עמ' 45.

74 'Brith Neemanei Tozereth Haaretz: A Misguided Effort' [ללא ציון שם ותאריך], אצ"מ, S53/12321.

ו. בין לאום ומגדר במאבק לצרכנות לאומית: פעילות המתנדבות למען 'תוצרת הארץ'

העלייה ברמת החיים בימי השפע של שנות השלושים והמשבר הכלכלי שבא בעקבותיה הולידו הגבלות על הצריכה ותביעה מהצרכנים לגלות ריסון עצמי. ביטאון המרכז בא בדרישה מפורשת אל עקרת הבית שתסייע למציאת פתרון להבראת המצב הכלכלי ביישוב: 'על האשה לזכור כי אין היא יכולה עכשיו להסתפק בשמירה על תוצרת הארץ בלבד, אלא שעליה להתנדב לעבודה ולפעולה בתוך הארגון שהיא שייכת [אליו] [...]', פנה המרכז לתוצרת הארץ לנשים.⁷⁵ גם בן-גוריון, שבשלהי שנות השלושים כבר הוכר כסמכות המובילה ביישוב, פנה למוסדות השונים בתביעה שעובדיהם 'יתנו את כל העזרה למועצת הנשים למען תוצרת הארץ'.⁷⁶ מצב זה הזכיר את הנעשה בארצות המערב, ברוסיה הסובייטית ובמקומות נוספים, שגם בהן היו בעלות המשפחה נמענותיה העיקריות של פעילות הצרכנות הלאומית והשותפות לה.⁷⁷

נציגות ארגוני הנשים ביישוב נמנו עם הפעילות למען צרכנות לאומית. הן ייצגו את הזרמים המרכזיים ובהם החוגים האזרחיים, הפועלים והמזרחי. נציגותיהם התחברו ב-1936 והקימו את מועצת ארגוני נשים עבריות.⁷⁸ למרות ההבדלים המפלגתיים בין הפעילות, שקיבלו ביטוי בשיח הצרכני, חלקו הנשים שותפות של מגדר, של רעיון, של מעמד ושל מוצא. הנשים נמנו עם השכבה הציונית האירופית המבוססת, נשי עסקנים, משכילות ולרוב גם מנוסות בפעילות ציבורית. ביניהן לבין קהל היעד שלהן, עקרות הבית קשות יום, התקיימו פערי מעמד כלכלי, הבדלי נגישות למשאבים חברתיים, השכלה, מוצא והרגלי חיים. הדברים אמורים הן בתנועת הפועלים והן בחוגים שמחוץ לה.⁷⁹

נשי מחנה הפועלים, חברות ארגון אמהות עובדות, היו קבוצת הפעילות הגדולה. לרשותן עמד ביטאון, דבר הפועלת, ומנגנון מגובש, מועצת הפועלות, שסייעו במאבק

75 ידיעות המרכז למען תוצרת הארץ, 1, אוגוסט 1937, עמ' 2.

76 מכתב מ-19.7.1939, 'אצ"מ', S53/1232.

77 לויין, נשות עובדים, עמ' 45-64. Landon R. Y. Storrs, *Civilizing Capitalism: The National Consumers' League, Women's Activism, and Labor Standards in the New Deal Era*, Chapel Hill and London 2000
 Thomas G. Schrand, 'Soviet "Civic-Minded" Women in the 1930s', *Journal of Women's History*, Vol. 11, No. 3 (1999), pp. 126-150
 Hartmut Berghoff, 'Seduction and Deprivation: The Regulation of Consumption in Nazi Germany 1933-1939', *Journal of American Studies*, 35, 2001, pp. 287-311.

78 פרוטוקול מועצת ארגוני נשים, 8.3.1948, אה"ע, א 22-23-IV. ראו גם לילך רוזנברג-פרידמן, מהפכניות בעל כורכך: נשים ומגדר בציונות הדתית בתקופת היישוב, ירושלים תשס"ה, עמ' 78.

79 על הפערים בהסתדרות ראו, זאב שטרנהל, בניין אומה או תיקון חברה? לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית 1904-1940, תל-אביב 1995, עמ' 356-399.

הצרכני.⁸⁰ ב-1937 מנה הארגון בתל אביב לבדה כ-8,500 חברות; שבעים וחמש מהן התנדבו לפעילות למען תוצרת הארץ. בשנה שלאחריה (1938-1939) הוכפל מספר המתנדבות ל-150 חברות, שהיו פחות משני אחוזים מכלל החברות הרשומות בארגון.⁸¹ בגרעין הפעיל היו נשיהם של בעלי תפקידים במסד ההסתדרותי והציוני כחנה חושי, צפורה שרתוק, ופעילות בזכות עצמן כאוליה קוזניצי. קוזניצי, חברת ועד פועלי הטקסטיל לשעבר, ייצגה בשנות השלושים המאוחרות את ההסתדרות באיגוד למען תוצרת הארץ. אליהן הצטרפו נשים שפרשו משוק העבודה לאחר הקמת המשפחה, ועולות שזוהו כאוהדות את 'רוח התנועה'. מרבית הפעילות היו עירוניות ואך מיעוטן מהמושבות הוותיקות וממושבי העובדים הצעירים. בקבוצה השנייה היו מתנדבות מקרב הנשים האזרחיות, נציגות ויצ"ו וחברות הסתדרות נשים עבריות, שהתמזגה עם ויצ"ו.⁸²

נשים ביצעו את מרבית הפעולות בקרב צרכנים.⁸³ חלקן לא נגרע גם מהפיקוח על סוחרים. מרכזיותן כצרכניות וכפעילות באה לביטוי למשל בחגים: 'מלפני חג הפסח נמנענו מלהטריח את המפקחות המתנדבות ולא הצענו להן תכנית פעולה מתמדת', ציין כרוז של האיגוד לתוצרת הארץ.⁸⁴ המרכז הכריז על מלחמה בתוצרת הזרה בתיאום עם האיגוד למען תוצרת הארץ. מטרתה נקבעו וה'אויבים', הלא הם הסוחרים והצרכנים הבלתי צייתניים, סומנו. חשיבות רבה יוחסה להסברה. פעולות ההסברה כללו מפעלי תעמולה מגוונים, בהם תחרויות עיצוב חלונות ראוה, הפצת רשימות מוצרים מומלצים לעקרת הבית ועוד. לשם כך ארגנה מועצת ארגוני הנשים קבוצות של פעילות בשכונות הערים. הפעילות התבקשו לארגן מסיבות ופגישות נשים שנועדו להסברת עקרונות הצרכנות הלאומית. ראש וראשון לעקרונות היה הפניית הצרכניות לרכישת מוצרים מסוחרים מורשים בלבד. כשנקבע למשל יעד השימוש באריגים מתוצרת הארץ, קיימה ויצ"ו בתל-אביב שלושה חודשי תעמולה, שבמסגרתם התקיימו כשלושים מסיבות ובהן השתתפו כאלף נשים, שישה סוחרים בבתי חרושת לייצור אריגים וסמינר מיוחד למדריכות-תועמלניות. התועמלניות התבקשו להרצות על האריגים במועדוני הנשים ובמסיבות.

80 על ארגון אמהות עובדות ראו, בת-שבע מרגלית שטרן, גאולה בכבלים: תנועת הפועלות בארץ ישראל 1920-1939 ירושלים 2006 (להלן: מרגלית-שטרן, גאולה בכבלים), עמ' 324-377.

81 הדו"ח השנתי של ארגון אמהות עובדות בתל-אביב לשנת 1936-1937, ע' 394-250-IV.

82 בשנים אלה הייתה רוזה יבנין פעילה מטעם ויצ"ו. רוזה יבנין: דמותה ומפעלה, תל-אביב 1961, עמ' 22-23.

83 גם בדין וחשבון המרכז למען תוצרת הארץ, פברואר 1936-מאי 1937, אצ"מ, ג 9752.

84 האגוד למען תוצרת הארץ – מחלקת הצרכן, חוזר מס' 4, 1938, אצ"מ, DD568.

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל
מועצת פועלי תל-אביב ויפו

הגנו על תוצרת הארץ!

הפצת השוק בסחורות מתוצרת-חוץ הגיעה למרום פסגתה בענף ההלבשה וההנעלה. מדי חודש בחדשו מובאים מחוץ-לארץ בגדים מוכנים, דברי סריגה ונעלים על אלפים ורבבות לירות וע"י כך נגזל לחמם של מאות פועלים ופועלות עבריים.

הצבור אינו זכאי להתבונן בשוויון-נפש לגול זה של אפשרויות עבודה עצומות והוא חייב לשקוד על השימוש בתוצרת הארץ וע"י כך יעודד אתה תעשיות הגלו לקלוט מאות עובדים חדשים.

הננו פונים בזה קבל-עם אל הסוחרים בדרישה נמרצת לחדול להזמין מחוץ-לארץ צרכי-הלבשה והנעלה ולהפנות מיד את הזמנותיהם אל בתי-החרושת העבריים בארץ, המייצרות סחורות אלה בידיים עבריות.

כל הממשך להזמין סחורות אלה מחו"ל – חותר במזיד תחת קיומם של מאות משפחות פועלים ושולל בהרבה אפשרויות עבודה חשובות מן העליה העובדת. כל הקונה סחורות אלה מתוצרת-חוץ – נותן ידו למתנכרים לסבלם של אחים-עובדים הורס את מעמדנו בארץ.

הננו קוראים לתושבי תל-אביב, ולצבור הפועלים בשורה הראשונה, להקפיד באופן החמור ביותר בשעת קניית מיצרכי-הלבשה והנעלה על מקורם של הסחורות ולהשתמש לצרכי ביתם אך ורק בתוצרת הארץ.

השליטו את תוצרת הארץ, הרחיבו את כח הקליטה ומקורות העבודה של הארץ!

**המחלקה לתוצרת הארץ
 ולעבודה עברית**

תל-אביב, 1.9.35

[באדיבות ארכיון העבודה, מכון לבון]

פעילות ארגון אמהות עובדות קידמו את שיווק הבגדים מתוצרת הארץ. בקורסים לתפירה, במועדוני החברות ובמסגרות ארגוניות נוספות, העבירו החברות פעולות הסברה. מצוידות בחידושי התוצרת המקומית כיבדו התועמלניות את הסוחרים בביקורים, 'ודרשו מהסוחרים [...] להכניסן לשוק לקראת עונת האביב'.⁸⁵ ויצ"ו וארגון

85 עלון הלבשה, 4, אפריל 1940, עמ' 2, אצ"מ, J113/7566.

אמהות עובדות יצאו ביוזמות הסברה גם בחיפה וירושלים. המאבק באבטלה בענף הטקסטיל הוליד פעולות נוספות, ובהן קידום היוזמה לתלבושת אחידה בבתי הספר, שעליה אעמוד בהמשך. תחרות קישוט חלונות ראווה בהשתתפות מאתיים בתי מסחר בתל-אביב, בחיפה ובירושלים העמיקה את מודעות הציבור לבתי העסק העבריים ולתוצרת עברית. ועדת השופטים לבחירת המצטיינים הייתה מורכבת מנציגות וי"ו, ארגון אמהות עובדות ומנציגי גופים שונים בכל אחת מהערים.⁸⁶

בשנות השלושים תפס המאבק למען תוצרת הארץ מקום מרכזי בפעילות ארגון אמהות עובדות. הארגון שקם ב-1934 כמסגרת גג לנשי עובדים חברי הסתדרות, הפך לזרוע חשובה בפעילות תנועת הפועלות.⁸⁷ בשנת הפעילות 1936-1937 הוקדשו בתל-אביב בלבד 42 אסיפות ושלוש מסיבות שכונתיות, שהיו כארבעה אירועים בחודש, לנושא.⁸⁸ הפעילות הייתה רוויה במונחי התעמולה ההסתדרותית. המתנדבות לא פסחו על הזדמנויות להסב את תשומת הלב הציבורית לסוגיית הצריכה, וראו עצמן סמן חברתי שתפקידו להגן על החלשים. בדומה לרעיוניהם של חברי איגודים בארצות אחרות, שהגדירו מחדש את 'סטנדרט המחייה' של העובדים ומשפחותיהם, קראו חברות ארגון אמהות עובדות למסד ההסתדרות 'לנהל מלחמת המונים נגד יוקר החיים ולשם כך לעשות צעדים נמרצים לארגון צרכנות המונית'.⁸⁹ אף במושבי מועצת הפועלות, מנגנונה הנבחר של תנועת הפועלות, חזרה הקריאה להגן על תוצרת הארץ. כך במושב המועצה ה-16 (1938) נתבעו החברות, בעיקר האמהות, לשקוד על צרכנות לאומית ולהילחם על כך 'בחוגים רחבים של היישוב'.⁹⁰ מסרים אלה נשנו בחוזרים שהפיצה מועצת הפועלות לחברותיה.

דרכי הפעולה של חברות ארגון אמהות עובדות, לפחות כפי שבאו לביטוי בתל-אביב, חושפות מידה גדושה של אסרטיביות, ערנות פוליטית וקריאה מדויקת של יחסי הכוחות במסד הציוני והתנועתי. פעולת המתנדבות אורגנה בנוהל כמו-צבאי. מהמטה הראשי – מזכירות מועצת הפועלות – יצאו הוראות השעה. המתנדבות העבירו את פקודות המבצע אל הפעילות האזוריות, חברות סניפי ארגון אמהות עובדות בערים. האחרונות היו ממונות על הפצת הצווים לוועדי השכונות, ומשם הובהלו ההנחיות אל האמהות-הצרכניות עצמן. 'חבר הנאמנות', אמהות שפעלו בחזית המאבק לצרכנות לאומית, היו ממונות על כל בית, רחוב ושכונה. בתל-אביב פיקחו קבוצות בנות ארבע-חמש מתנדבות על כ-150 חנויות. כל פעילה דיווחה ישירות למפקחת האזור אליו

86 ש.ם.

87 מרגלית-שטרן, גאולה בכבלים, עמ' 324-376.

88 הדו"ח השנתי של ארגון אמהות עובדות לשנת 1936-1937, אה"ע, 394-72-1-250-IV.

89 דבר הפועלת, 24.1.1937, עמ' 229.

90 החלטות המושב ה-16 של מועצת הפועלות, דבר הפועלת, 21.2.1938, עמ' 253.

השתייכה. יחד הן קיימו ביקורי בית, שנועדו לאתר את מפירי צו הצריכה העברית. בשנת הפעילות 1936-1937 התקיימו בתל-אביב לברדה 1,300 ביקורי בית שאכן הוכיחו כי מאות משפחות לא הקפידו על עקרונות הצרכנות הלאומית.⁹¹ אחת לשבועיים התקיימה פגישה שכונתית בין המתנדבות, תועמלני המוצרים ובעלי תפקידים במסד ההסתדרות ובאיגוד לתוצרת הארץ. בפגישות אלה הוצג 'מוצר השבוע', מוצר שנבחר על ידי האיגוד בהתאם למלאי העונתי ובהתאם לצרכי המגדלים והיבואנים, כגון תוצרת החלב של תנובה, חמאה וביצים; ירקות ופירות, כבננות, כולם על טהרת תוצרת המשקים העבריים.

חנניות ובתי עסק לא חמקו מפיקוחן הנמרץ של המתנדבות. כשהושקה משחת שניניים מתוצרת הארץ, למשל, פשטו נאמנות הצרכנות הלאומית על בתי מרקחת בתורן אחר תוצרת מתחרה מחוץ לארץ. הן פרצו לחנניות וכפו על בעליהן סריקת סחורה תוך סילוק התוצרת החשודה מהמדפים. למותר לציין כי בתום מבצעי האכיפה שרר בבתי העסק תוהו ובוהו.⁹² הצלחת חיל המתנדבות בתל-אביב דרבנה פעילות גם בערים אחרות. מירושלים יצאה הקריאה: 'להעמיד משמרות על יד חנויות המכולת והירקנים. רק ע"י מלחמה קיצונית כזאת יכולים אנו להבטיח את קיום תוצרתנו וללחום גם להשבחתה'.⁹³

פעילות ארגון אמהות עובדות אף הפגינו נגד הממשלה. הן תבעו להגמיש את מדיניות המכס כדי להקל על שיווק התוצרת העברית. מתוך הבנת הבעייתיות הטמונה ברכישת סחורות 'עבריות' יקרות יותר, הן עודדו הקמת חנויות קואופרטיביות בשכונות הערים, בהן יוצעו מוצרים במחיר מופחת שווה לכל נפש.⁹⁴ חנויות אלה נתפסו לא רק כמענה חומרי, אלא אף כאמצעי לחינוך ולחיזוק תודעתן המעמדית של בעלות המשפחה. חינוך כזה היה נחוץ במיוחד לנוכח התופעה של 'בגידה' בערכים הלאומיים, המעמדיים והמגדריים, שהתגלמה ברכישת תוצרת זרה וזולה. היוזמה לא הצליחה באופן מספק ונשים נאלצו להוסיף ולהתמודד בתקציבן הדל על רכישת המוצרים הנחוצים להן.

מתנדבות הארגון החתימו צרכנים על הסכם רכישת סחורות מתוצרת הארץ בלבד. כדי להקל על הקונים לזהות את המוצרים המאושרים, הוחתמו הסחורות בתו הזיהוי של האיגוד לתוצרת הארץ. התו עוצב באופן כזה שגם מהגרות שזה מקרוב באו ולא שלטו בשפה העברית יכלו לזהותו בנקל. תו האיגוד לתוצרת הארץ היה בצבעי דגל הלאום –

91 הדו"ח השנתי של ארגון אמהות עובדות בתל-אביב 1936-1937, אה"ע, IV-250-72-1-394.

92 האגוד לתוצרת הארץ לארגון אמהות עובדות, 2.9.1938, אה"ע, IV-250-72-1-3057.

93 א"א, 'לעג שכנות', דבר הפועלת, 1.3.1936, עמ' 254.

94 החלטות הכינוס השלישי של ארגון אמהות עובדות, דבר הפועלת, 30.6.1938, עמ' 101; רחל כצלסטון, 'הפגישה בקרית חיים', שם, 21.1.1935, עמ' 238-239.

כחול לבן – והמוצר שזכה בתו התפרסם בעיתונים.⁹⁵ סימון סחורה לשם זיהויה בידי ציבור הצרכניות לא היה ייחודי לארץ ישראל. כך בארצות הברית למשל, בשנות העשרים של המאה הקודמת, תמכו רעיות חברי האיגודים בסימון תוצרת מפעליהם בתו האיגוד המקצועי.⁹⁶ אולם בארץ היה המאבק הצרכני שונה מ'פוליטיקה שכונתית', שבה התלכד ציבור הצרכניות נגד סוחרים להגשמת האינטרסים המיידיים שלהן.⁹⁷ ביישוב נועדה הצרכנות המאורגנת לקדם בראש ובראשונה אינטרסים כלל יישוביים, כפי שנקבעו על ידי הממסד הציוני. זאת בניגוד להצהרות בעלות התוכן החברתי שהפיצו הפעילות והפעילים.

כוחן הצרכני של הנשים היה בעל משמעות פוליטית. באמצעות פעילותן הצרכנית ניסו הפעילות לטעת תודעה מעמדית בקרב חברותיהן. על ידי כך הן העמיקו את החיבור בין הפרטי לציבורי. תחומי הפעולה של המוסדות היישוביים התרחבו והכילו לא רק את המרחב הציבורי, שבו היה מקום עבודתו של העובד, אלא גם את מרחב חייו הפרטי, קרי ביתו ומשפחתו. הנשים אף לקחו חלק בעיצוב מגמות כלכליות ותעסוקתיות; סייעו לחרוץ את גורל המלאים במחסני הסיטונאים; וכתוצאה מכך גם את נחם רווחיהם או הפסדיהם. זאת אף זאת, הפעילות הצרכנית העמידה בפני נשים במות לפעולה ציבורית. כזו הייתה כהונה בוועדות לסוגיהן.⁹⁸ באמצעות הפעילות למען תוצרת הארץ הן יכלו להפגין את יכולתן, ללטש את כישוריהן הארגוניים ולצבור הכרה ופרסום לארגוניהן. אם נפקדו מהאירועים הציבוריים דאגו הנציגות להפנות את תשומת לב המארגנים ולתבוע את תיקון הדבר.⁹⁹ פעילויות אלה תומכות בהערכה המקובלת במחקר הפמיניסטי, שפעילות נשית התנדבותית הביאה להרחבת המרחב הציבורי. ואמנם, הניסיון שרכשו הנשים בתחום הצרכנות סייע להן בפעילויות ציבוריות נוספות.¹⁰⁰ אם כך נשי העליות, מה באשר לצרכניות מן השורה? האם קידמה הפעילות הצרכנית גם את האינטרסים שלהן? עם ההחרפה במאבק הצרכני, קראו מתנדבות הארגונים לנקוט אמצעים חמורים נגד סרבני הצריכה הלאומית. לפחות בהסתדרות העובדים הופנה המאבק כלפי נשי הפועלים קשות היום, אלה שגורלן לא שפר עליהן,

95 למשל, דבר הפועלת, 12.12.1937, עמ' 189.

96 לזין, נשות עובדים, עמ' 45-64.

97 Paula H. Hyman, 'Immigrant Jewish Experience in the U.S.', in: J. Baskin (ed.), *Jewish Women in Historical Perspective*, Detroit 1991, pp. 222-242

98 כך נבחרו ליועדת הפעילים למען תוצרת הארץ של הסתדרות העובדים יהודית שמחויבת וחנה ציזיק, ממנהיגות תנועת הפועלות. החלטות מועצת ההסתדרות הל"ג, 9-12.2.1936, עמ' 61.

99 כך כשיריד המזרח ערך את 'יום האשה העברית', ושכח להזמן את נציגות 'הרסה'. ראו מכתב ע' אגרונסקי לאיוזשטט, 25.5.1936, אצ"מ, J113/966.

100 ב'מועצה להתגוננות כלכלית' כיהנה חברה מוויצ"ו כנציגת הצרכנים. מכתב המרכז לתוצרת הארץ לסוכנות, 19.7.1939, אצ"מ, S53/1232.

[באדיבות ארכיון העבודה, מכון לבון]

שנאלצו לדאוג לקיום משפחתן בתנאים כלכליים קשים. לפיכך פעילות שנחשבה ראויה לציון מבחינתן של נשי העילית מצטיירת באור שונה מנקודת ראותן של הצרכניות מן השורה, ציבור בעלות המשפחה. בתיהן, סליהן וחבילותיהן לא חמקו מעיניהן הצופיות של 'משגיחות כשרות הצריכה'. חיל המתנדבות פשט ברחובות הערים ועקב אחר קונות שניהלו משא ומתן עם רוכלים. הן ניהלו מרדפים אחר צרכניות חשודות בשוכן מן השוק, והפריעו לשגרת קניותיהן. ציבור הצרכניות בעלות המשפחה היו מטרה למבצעי אכיפה שבהם נחטפו סליהן, פיהם נפער ותכולתם התגלתה לעין כול. גינויים קולניים לא נעדרו מהזירה גם כן.¹⁰¹

למרות ההכרה בפערים ביכולת הצריכה של חלקים בציבור היהודי, 'כניעת' הצרכניות לפיתויי הסחורה הזולה היו מושא לביקורתן של הפעילות:

באחת החנויות למכולת ברחביה, הקונים, ברובם קונות, מרוכזים בבדיקת טיב הסחורה. באחת הפינות שמונחות בה הקונסרבים [=שימורים], עומדת אשת פקיד חשוב [...] לפני עומדות צנצנות 'עסיס' אבל מבטה נמשך [...] אל הפחית עם האותיות הלועזיות. בקרבה מלחמה קשה. המשמש של עסיס הוא יפה, טרי וגם תוצרת הארץ, אבל אין ילדיה נמשכים אחר משמש. וכאן בכל זאת אננס. אחרי פקפוקים וחשבונות [...] היא בוחרת באננס. כאן גם אשת פועל. היא שומרת על

101 אוליה קוזניצי, 'כיצד אנו מגינות על תוצרת הארץ', דבר הפועלת, 30.12.1938, עמ' 217-218.

תקציבה ובודקת היטב כל דבר. הביצים של תנובה הוזלו, אמנם, ואי אפשר להשוות את טיבן עם טיב ביצים אחרות, אבל בשילינג מקבלים עוד 4 ביצים סוריות [...] היא לוקחת את הביצים מסוריה ובחפזון עוזבת את החנות.¹⁰²

נוקשות הגדרת המצרך הלאומי הייתה בין הגורמים לקשיי שיווקו. חמאה מתוצרת משק החלב במוצא, לדוגמה, לא הוגדרה 'עברית'. העדר הכשר לחמאה זו גרמה לכך שעקרת הבית קפוצת התקציב גונתה על שהעדיפה את חמאת מוצא על פני חמאת תנובה שבהסכם עם האיגוד. בדומה, עקרת הבית לא הורשתה לקנות חומרי גלם מרוכלים ערביים, כפרי המשמש בעונתו, להכנת מרקחת לצורכי המשפחה. אולם כמותו המועטה של הפרי המקומי וטעמו החמוץ לא מנעו מבית חרושת לשימושי פרי להכין מרקחת כזאת מחומרי גלם שיובאו מסוריה. המרקחת התעשייתית נחשבה 'תוצרת עברית' משום שהמפעל חתם על הסכם עם המרכז.¹⁰³

מה הניע, אם כן, את נשי העילית היישובית וההסתדרותית בפרט לסכן את האינטרסים של אחיותיהן הצרכניות? האמון שרכשו לתוצרת המשווקת בארץ היה אחד הגורמים לכך. לגבי דידן לא נפלה תוצרת הארץ באיכותה מהסחורה המיובאת מחוץ לארץ. הפעילות המשוכנעות בצדקת הדרך ראו עצמן שומרות הסף מפני 'אדישות ההמונים' המסרבים לעקרונות הצריכה הלאומית. באמצעות פעילותן הצרכנית קיוו הנשים לחדור ללב הקונסנזוס הציוני ולזכות בהכרת הממסד. להיקרא 'חברות' על ידי 'החברים המגשימים' בהתייבות, נחשבה לתמורה ראויה למאמצייהן.¹⁰⁴

בחירה זו העמידה את נשי העילית היישובית בכלל ואת מנהיגות תנועת הפועלות בפרט בפני התלבטות. ריחוק מהאינטרסים של מרבית נשי השורה הרחיקה את האחרונות משותפות ממשית בתנועת הפועלות וערערה את יחסיהן. כך בוששו להגיע 'מאות' המתנדבות שהיו אמורות לייצר 'תנועה עממית' ולהכריע את המאבק לצרכנות לאומית.¹⁰⁵ אשר לאזרחיות, בפעילותן הצרכנית היה הפער המעמדי נוכח וברור אף הוא. לנגד עיניהן עמדו אינטרסים לאומיים ולא דווקא נשיים-קבוצתיים. את הסיוע לעקרונות הבית שהתקשו לאזן את תקציבן הושיטו בצורת הדרכה לניהול משק בית ותזונה 'רציונלית' בתנאי המשק הארצי-ישראלי המשתנה.¹⁰⁶

102 אלפרוביץ, 'בחנות המכלת', דבר הפועלת, 29.5.1938, עמ' 64.

103 ביקורת על ברית הנאמנים [ללא תאריך ושם], אצ"מ, S53/12321.

104 רחל אלבינגר, 'אל שאננות', דבר הפועלת, 4.7.1937, עמ' 108.

105 ד"ר, 'תנועה עממית', דבר הפועלת, 10.6.1936, עמ' 53.

106 למשל, עפרה גרינברג וחנה הרצוג, ארגון נשים וולונטרי בחברה מתהווה: תרומתה של ויצ"ו לחברה הישראלית, תל-אביב תשל"ח, עמ' 65-70.

ז. המאבק לתלבושת אחידה בגנים ובבתי הספר

השלטת התלבושת האחידה בבתי הספר העממיים, בגני הילדים ובבתי ספר תיכוניים שאכלסו בעיקר ילדי משפחות מבוססות מהווה דוגמה נוספת לחבירה בין אינטרסים ממסדיים-לאומיים לאינטרסים מגדריים, בעיקר של האמהות.¹⁰⁷ למרות שנוחות האמהות שטרחו על הלבשת הילדים, על ניקיון תלבושתם ועל גיהוצה לא היו שיקול של התועמלנים, הצלחת המאבק נזקקה לשיתוף הפעולה שלהן ולתמיכתן בו.

מ-1935 נדון הנושא על ידי נאמני תוצרת הארץ, וקיבל תאוצה בשפל הכלכלי ב-1937. בראשית שנת הלימודים תרצ"ח (1937-1938) פתח המרכז לתוצרת הארץ במלאכת הסברה. הכוח המניע היה הצורך לסייע לתעשיית הטקסטיל בפרט ולתעשייה המקומית בכלל. עלותן השנתית של הסחורות ששימשו להלבשת תלמידים נאמדה בכ-200,000 לא"י. שמונים אחוז מהבדים היו מתוצרת חוץ. המרכז לתוצרת הארץ דיווח לסוכנות שקניית צורכי הלבשה מתוצרת הארץ הייתה מאפשרת העסקת עוד כ-400 פועלים קבועים, או 'להמציא למחוסרי עבודה 12,000 ימי עבודה בשנה ולהשאיר במחזור הכספי של הארץ סכום של לא פחות ממאה אלף לא"י'.¹⁰⁸ תועמלני התלבושת האחידה קיוו להשתמש בתלמידים כסוכני התעשייה העברית: 'כל תלמיד ותלמידה בתלבושתם הנאה ישמשו בביתם ובחוץ מעין הפגנת יכולתה של התעשייה העברית, והם יהיו גורם תעמולתי כביר בהזכירם לכל אחד את הסיסמא: "קנה תוצרת הארץ בכל הדרוש לך"!!!"¹⁰⁹

בינואר 1938 החליטה מחלקת החינוך של הוועד הלאומי להנהיג בכל בתי הספר תלבושת אחידה מתוצרת הארץ.¹¹⁰ ההחלטה התקבלה בשיתוף ועדי הורים, מורים, מועצת עיריית תל-אביב, ועדי המושבות וועדי תלמידים. לקידום הרעיון סייעה תערוכה נודדת של תלבושות בתל-אביב ובחיפה. מחלקת החינוך בחרה בוועדה מרכזית לבחירת התלבושת והשלטתה תוך זמן קצר – עד לאחר חופשת הפסח. התקשרות עם 173 בתי ספר ברחבי הארץ, מרביתם מזרם החינוך הכללי שהשתייך לוועד הלאומי, ובהם כ-45,000 תלמידים, הביאה למימוש הרעיון. כ-75 אחוז מהם נענו ליוזמה.¹¹¹

107 דו"ח המחלקה למסחר ותעשייה לקונגרס הציוני הכ"א, בתוך: דין וחשבון של הנהלת ההסתדרות הציונית והנהלת הסוכנות לקונגרס הכ"א, עמ' 332; הצעה בנוגע לתלבושת אחידה לבתי הספר התיכוניים, 1938, אצ"מ, S53/1232-3.

108 מכתב המרכז לתוצרת הארץ לאליעזר קפלן, 20.1.1938, אצ"מ, S53/1232-3.

109 כרוז 'תלמידים-לישוב', תרצ"ח, אצ"מ, S53/1232-3.

110 ועדת המורים למען תוצרת הארץ של מועצת המורים למען הקה"ל בא"י, תרצ"ח, אצ"מ, S53/1232-3.

111 71 בתי ספר של מחלקת החינוך, 66 בתי ספר מהמרכז לחינוך, 15 בתי ספר תיכוניים, 13 בתי ספר פרטיים וארבעה בתי ספר כ"ח. ועדת המורים למען תוצרת הארץ של מועצת המורים למען הקה"ל בא"י, תרצ"ח, אצ"מ, S53/1232-3.

ההיערכות הייתה מורכבת. היא כללה בדיקת איכות הבדים, כמותם, מחירם וצורתם, תמיכה בתלמידים שמשפחותיהם לא יכלו לממן את התלבושת ופיקוח על הביצוע. ואמנם משיקולי היוזמים אפשר ללמוד על עדיפויותיהם. ראשון השיקולים הייתה דרישת היצרן; שיקול שני היו דרישות הסוחרים, ודרישות הצרכן היו האחרונות להילקח בחשבון. בדרישות הצרכנים היה מחיר התלבושת שיקול עיקרי. חישוב כלכלי הראה שהנהגת תלבושת אחידה יעמיס על ההורים תוספת של עד כלירה וחצי לחודש! משפחות פועלים עירוניות, עמן נמנו מרבית השכירים חברי הסתדרות ואחרים, שהכנסתן החודשית הייתה נמוכה משישה לא"י, הייתה אמורה לקבל סיוע ממוסדות הקהילה. אך גם משפחות שהכנסתן הייתה חמישה-שישה לא"י לחודש התקשו לרכוש תלבושת אחידה מלאה לילדיהן.¹¹² אף על פי שאיכות הסחורה וטיב העבודה היו שיקול אחרון, לתועמלנים היה נהיר כי מוצר הכפוי על הצרכנים צריך להיות באיכות משובחת. התנהלות אחרת 'אינה נכונה מבחינה תעמולתית ואינה מוסרית בהחלט'.¹¹³

הניסיון בהנהגת תלבושת אחידה לקיץ הביא גם להנהגת תלבושת חורף. על שיעורי ההצלחה של התלבושת האחידה ילמדו דיווחי האיגודים לתוצרת הארץ. בחיפה למשל מאה אחוז מילדי הגנים הופיעו בתלבושת אחידה; בבתי הספר העממיים והפרטיים (לא כולל הקריות וילדי עובדים) הופיעו 93 אחוז מהתלמידים.¹¹⁴ בחישוב כלל ארצי, מבתי הספר שהשתתפו במפעל נענו כ-70-75 אחוז מהתלמידים לתלבושת האחידה.¹¹⁵

ה. תוצאות המאבק לצרכנות לאומית

המאבק לתלבושת אחידה מלמד על חבירה בין אינטרסים כלכליים ולאומיים, שהיו במידה רבה עיוורים לסוגיות מגדר. הצלחתו הייתה תלויה ביכולת הגיוס של האמהות, שזוהו כקבוצה בעלת צרכים ייחודיים. באופן זה הרחיבה הצריכה הלאומית את גבולות המרחב הציבורי שבו נפלו ההחלטות הכלכליות, למרחב הביתי שבו הוכרו הנשים כחוליה חיונית להצלחת המערכה.

לקראת שלהי שנות השלושים התחזור שהצלחת המאבק לצרכנות לאומית הייתה צנועה. עם זאת, הצרכנות הלאומית הוגבלה גם בגין העובדה שהיישוב סיפק אחוז נמוך יחסית מצרכיו בעצמו. ב-1939 היו אלה 4.5 אחוזים מצריכת הדגים, שמונה אחוזים מצריכת בשר עוף ובקר, 14 אחוז מדגני הלחם, 17 אחוז ממרכיבי המזון של הבקר, 21 אחוז מתוצרות הירקות, 28.5 אחוז ממוצרי החלב. רק הביצים סיפקו מעל שליש (37.5)

112 ש.ם.

113 הצעה לתלבושת אחידה לחורף, 1938, אצ"מ, S53/1232-3.

114 סקירה על פעולות האגוד בחיפה לחודשים פברואר-יוני 1938, אצ"מ, S53/1232-3. הטיפול בתלבושת היה אחד השיקולים לבחירת האריגים. ראו הצעה בנוגע לתלבושת אחידה לחורף, 1938, ש.ם.

115 ש.ם; ועדת המורים למען תוצרת הארץ של מועצת המורים למען הקה"ל בא"י, תרצ"ח, ש.ם.

אחוז) מתצרוכת הביצים היישובית.¹¹⁶ נתונים שסיפקה הסוכנות מראים כי לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה עמדה צריכת המזון ה'עברי' במגזר העירוני על 28 אחוז. רק מאוחר יותר הצליח היישוב להעלות את תצרוכתו העצמית. ב-1943-1944 עלתה צריכת המזון ממקורות עבריים במגזר העירוני לכ-45 אחוז מכלל הצריכה.¹¹⁷

ציבור הצרכנים/יות היה בלתי ממושמע. שיקולים כלכליים יומיומיים, ולא דווקא שיקולים לאומיים ואידאולוגיים הכריעו את הכף.¹¹⁸ אפילו בתל-אביב, שהייתה זירת פעולה נוחה יחסית לשליטה, היו שיעורי ההצלחה מתונים, כולל בקרב חברי הסתדרות העובדים. בערים המעורבות כחיפה וירושלים, שבהן היה שיעור הפקידות ההסתדרותית נמוך יחסית, הייתה הצלחה מתונה בלבד. הוא הדין במושבות הוותיקות.¹¹⁹ כנציגות המרכז לתוצרת הארץ, שהיה בעצמו דל סמכויות, לא עמדו לרשות המתנדבות אמצעי אכיפה. הן יכלו להשתמש ב'דעת הקהל' של אוהדי הרעיון הלאומי. אלה היו מעטים מהמצופה: 'אפילו חברינו בעיר [...] מתנכרים לכפר העברי', התלוננו מתנדבות ארגון אמהות עובדות בדבר הפועלת.¹²⁰ המתנדבות לא חסכו מאמצים כדי לשכנע, לחנך, לעצב את טעם הצרכניות ולשנות את הרגליהן, בדברי נועם ובאימים, מעל דפי ביטאון התנועה, בחוזרים שהפיצה מנהיגותה ובהתכתבויות בין מוסדות היישוב והתנועה, ולמרות זאת הפער בין הלהט האידאולוגי לתוצאותיו היה בולט.

ט. סיכום

הפעילות הצרכנית מעוררת שאלות הנוגעות לדפוסי פעולה של נשים בחברת הלאום.¹²¹ האם קידמה פעילותן אינטרסים מגדריים, או שהנשים היו שלוחות הממסד בשירותו של סדר יום לאומי?

שיח הצרכנות שרווח ביישוב בשנות השלושים והארבעים של המאה הקודמת, שבא לביטוי בכרזות תעמולה, בעיתונות, בהחלטות הממסד הציוני והסתדרותי, התאפיין בין השאר בראייה מסורתית של תפקידי נשים וגברים בחברה. באופן היסטורי סייעה חלוקת תפקידים זו להדרת נשים מערוצי הפעולה שבמרחב הציבורי. הצרכניות הוכרו בעיקר כבעלות משפחה האמונות על הטיפול בה וככאלה נחשבו ראויות להיכלל בעשייה

116 'Brith Neemanei Tozereth Haaretz: A Misguided Effort' [ללא ציון שם ותאריך], אצ"מ, S53/12321.

117 דו"ח על צריכת המזון בקרב עירוניים יהודיים, 1946 [?], אצ"מ, S25/8941.

118 אלפרוביץ, 'הדאגה לתוצרת עברית', דבר הפועלת, 22.8.1938, עמ' 143; 'מיומנה של מועצת הפועלות', שם, עמ' 67 ועוד.

119 מכתב למערכת דבר הפועלת, 28.10.1938, אה"ע, IV-250-3057.

120 מרים ברץ, 'לחברות בעיר', דבר הפועלת, 12.7.1936, עמ' 75.

121 Halmut Gruber and Pamela Graves (eds.), *Women and Socialism Socialism and Women: Europe Between the Two World Wars*, New York and Oxford 1998, pp. 7-14

הציונית. כך חושפים מרכיבי השיח את המתח בין האידאולוגיה הציונית שקראה לשוויון הנשים לבין פערים מגדריים שהתקיימו למעשה.

התגייסות נשי העילית היישובית למאבק מוכיחה כי חלוקת התפקידים המסורתית בין 'אשת הבית' למפרנס, בין המרחב הפרטי לציבורי, היא חלוקה מורכבת. נשים קיבלו את המוסכמות המקובלות בנוגע לתפקידיהן משום שזיהו בהן מרחב תמרון אפשרי עבורן. קבלת האמהות כמרכיב מרכזי במערכת יחסי המגדר בחברה סייעה לנשים להפוך אותה מנוף לחדירתן למרחב הציבורי, להרחבת גבולותיו ולהתאמתו לצרכיהן. באופן זה לא רק הגדירה הצרכנות את תפקידי הנשים, אלא גם סייעה ליצירת 'אישה חדשה', שכוח הקנייה הדגיש את עצמאותה והעצים את כוחה.

נסיבות הזמן חידדו את חשיבות המאבק לצרכנות לאומית. אי הקפדה על רכישת מוצרים מבתי היוצר הציונים העמיקה את החשש מפני תוצאותיו החמורות של המשבר הכלכלי שהתרגש ובא על היישוב. משבר כזה עשוי היה להביא לירידת כוח המשיכה של הארץ בעיני עולים עתידיים, ולשמש עדות מרשיעה לפריכותה של הכלכלה העברית.¹²² לאור זאת הפכו נאמנות לאומית ותחושות פטריוטיות למזוהים עם צרכנות עברית מוקפדת. תוך כדי כך הולאמו סחורות ומוצרים והפכו איקונות לאומיים שנועדו להעצים את התודעה המעמדית בקרב הצרכנים. כך הפקיע שיח הצרכנות את הצריכה מתחום ענייניו של הפרט, והעבירה אל תוככי הזירה הציבורית. פעולה יומיומית כהליכה לחנות המכולת הפכה למסמנת הזוהר הלאומית; הצרכנות הייתה נשק ב'חזית' הכלכלה העברית, והצרכניות לשומרות חומותיה: 'מי ישמור לנו, כי ההישגים הראשונים האלה [...] ישמשו מנוף למפעלי יצירה חדשים, לביסוס המשק העברי, להגדלת העליה ולהגשמת חזון הגאולה? מי אם לא האם העבריה, המורה העברי, הנוער העברי [...]', קרא כרוז האיגוד לתוצרת הארץ.¹²³

ואמנם יחסו האוהד של הממסד הציוני למתנדבות, כפי שמעידות התשבחות שבהן זיכה אותן, הדגיש את היותן חוליה חיונית במאבק לצרכנות לאומית. באמצעות פעילותן האדירו הנשים את נכסיהן הציבוריים הפוטנציאליים ואת סיכוייהן ליהנות מחלוקת הנכסים ששמר הממסד לנאמניו. כפי שהראו מאבקים אחרים שבהם לקחו הנשים חלק, מכמנים אלה הוענקו בדרך כלל בעבור ויתור על אינטרסים קבוצתיים-מגדריים והכפתם לאינטרסים לאומיים.

122 חזור ועדת הפועלות בתל-אביב ליום הפועלת הבינלאומי, דבר הפועלת, 28.3.1939, עמ' 4; חזור לאם העובדת במשק ביתה, שם, 19.5.1937, עמ' 80.

123 'אל הישוב', דבר הפועלת, 25.10.1936, עמ' 140. ברוח זו גם פרידה [חומסקי?], 'האם זהו סופה של חמאת תנובה?', שם, 25.10.1938, עמ' 189; פרידה חומסקי, 'איך לבשל בארץ-ישראל', שם, 12.7.1936, עמ' 97.